

આત્મકથા : ભાગ ૩જો

૧. તોફાનના ભણકારા

કુટુંબ સહિત દરિયાની આ મારી પહેલી મુસાફરી હતી. મેં ઘણી વેળા લખ્યું છે કે હિંદુ સંસારમાં વિવાહ બાળવયે થતા હોવાથી, અને મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં મોટે ભાગે પતિ સાક્ષર અને પત્ની નિરક્ષર એવી સ્થિતિ હોય છે તેથી, પતિપત્ની ના જીવન વચ્ચે અંતર રહે છે. અને પતિએ પત્નીના શિક્ષક બનવું પડે છે. મારે મારી ધર્મપત્નીના ને બાળકોના પોશાકની, ખાવાપહેરવાની તેમ જ બોલચાલની સંભાળ રાખવી રહી હતી. મારે તેમને રીતભાત શીખવવી રહી હતી. કેટલાંક સ્મરણો મને અત્યારેય હસાવે છે. હિંદુ પત્ની પતિપરાયણતામાં પોતાના ધર્મની

પરાકાષ્ઠા માને છે; હિંદુ પતિ પોતાને પત્નીનો ઈશ્વર માને છે. એટલે પત્નીએ જેમ તે નચાવે તેમ નાચવું રહ્યું.

જે સમય વિશે હું લખી રહ્યો છું તે સમયે હું માનતો કે સુધરેલા ગણાવાને સારુ અમારો બાધ્યાચાર બને ત્યાં લગી યુરોપિયન ને મળતો હોવો જોઈએ. આમ કરવાથી જ પો પડે ને પો પડયા વિના દેશસેવા ન થાય.

તેથી પત્નીનો અને બાળકોનો પોશાક મેં જ પસંદ કર્યો. બાળકો વગેરેને કાઠિયાવાડનાં વાણિયાં તરીકે ઓળખાવવાં તે કેમ સારું લાગે? પારસી વધારેમાં વધારે સુધરેલા ગણાય. એટલે, જ્યાં યુરોપિયન પોશાકનું અનુકરણ અઠીક જ લાગ્યું ત્યાં પારસીનું કર્યું.

પત્નીને સારુ સાડીઓ પારસી
બહેનો પહેરે છે તેવી લીધી ;
બાળકોને સારુ પારસી કોટપાટલૂન
લીધાં. બધાંને બૂટમોજાં તો જોઈએ
જ. પત્નીને તેમ જ બાળકોને બંને
વસ્તુ ઘણા માસ લગી ન ગમી. જોડા
કઠે, મોજાં ગંધાય, પગ ફુગાય. આ
અડચણોના જવાબ મારી પાસે
તૈયાર હતા. જવાબની યોગ્યતા
કરતાં હુકમનું બળ તો વધારે હતું
જ. એટલે લાચારીથી પત્નીએ તેમ
જ બાળકોએ પોશાકના ફેરફાર
સ્વીકાર્યા. તેટલી જ લાચારીથી અને
એથીયે વધુ અણગમાથી ખાવામાં
છરીકાંટાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો.
જ્યારે મારો મોહ ઊતર્યો ત્યારે વળી
પાછો તેમણે બૂટમોજાં, છરીકાંટા
ઈત્યાદિનો ત્યાગ કર્યો. ફેરફારો જેમ
દુઃખકર્તા હતા તેમ ટેવ પડ્યા પછી
તેનો ત્યાગ પણ દુઃખકર હતો. પણ
અત્યારે હું જોઉં છું કે અમે બધાં

સુધારાની કાંચળી ઉતારીને હળવાં
થયાં છીએ.

આ જ સ્ટીમરમાં કેટલાંક બીજાં
સગાં તેમ જ ઓળખીતાં પણ હતાં.
તેમના તેમ જ ડેકના બીજા
ઉતારુઓના પરિચયમાં પણ હું ખૂબ
આવતો. અસીલ ને વળી મિત્રની
સ્ટીમર એટલે ઘરના જેવી લાગતી
અને હું હરજગ્યાએ છૂટથી ફરી
શકતો.

સ્ટીમર બીજાં બંદર કર્યા વગર
નાતાલ પહોંચવાની હતી. એટલે
માત્ર અઢાર દિવસની મુસાફરી
હતી. કેમ જાણે અમને પહોંર
તાવેંત ભાવિ તોફાનની ૨
તેવણી આપવી ન હોય, તેમ અમારે
પહોંચવાને ત્રણ કે ચાર દિવસ બાકી
હતા એવામાં દરિયામાં ભારે તોફાન
ઊપડ્યું. આ દક્ષિણના પ્રદેશમાં

ડિસેમ્બર માસ ગરમીનો અને ૨
મેમાસાનો સમય હોય છે, એટલે
દક્ષિણ સમુદ્રમાં આ દિવસોમાં
નાનાંમોટાં તોફાન હોય જ. તોફાન
એવું તો સખત હતું અને એટલું
લંબાયું કે મુસાફરો ગભરાયા.

આ દશ્ય ભવ્ય હતું. દુઃખમાં સૌ
એક થઈ ગયા. ભેદ ભૂલી ગયા.
ઈશ્વરને હૃદયથી સંભારવા લાગ્યા.
હિંદુમુસલમાન બધા સાથે મળી
ઈશ્વરને યાદ કરવા લાગ્યા. કોઈએ
માનતાઓ માની. કપ્તાન પણ
ઉતારુઓની સાથે ભળ્યા ને સૌને
આશ્વાસન આપી કહ્યું કે, જોકે
તોફાન તીખું ગણાય તેવું હતું,
તોપણ તેના કરતાં ઘણાં વધારે
તીખાં તોફાનોનો પોતાને અનુભવ
થયો હતો. સ્ટીમર મજબૂત હોય તો
એકાએક ડૂબતી નથી. ઉતારુઓને
તેમણે આવું ઘણું સમજાવ્યું, પણ
એથી ઉતારુઓને કરાર ન વળે.

સ્ટીમરમાં અવાજો તો એવા કે જાણે
હમણાં ક્યાંકથી તૂટશે, હમણાં
ગાબડું પડશે. ગોથાં એવાં ખાચ કે
હમણાં ઊથલી પડશે એમ લાગે. કેક
ઉપર તો કોઈ રહી જ શેનું શકે ?
'ઈશ્વર રાખે તેમ રહેવું' એ સિવાય
બીજો ઉદ્ગાર નહોતો સંભળાતો.
મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે, આવી ચિ
ંતામાં ચોવીસ કલાક વીત્યા હશે.
છેવટે વાદળ વીખરાયું. સૂર્યનારાયણે
દર્શન દીધાં. કપ્તાને કહ્યું : 'તોફાન
ગયું છે.'

લોકોના ચહેરા ઉપરથી ચિંતા દૂર
થઈ ને તેની સાથે ઈશ્વર પણ
અલોપ થઈ ગયો ! મોતનો ડર
ભુલાયો તેની સાથે ગાનતાન,
ખાનપાન શરૂ થયાં. માયાનું
આવરણ પાછું ચડ્યું. નિમાજ રહી,
ભજનો રહ્યાં, પણ તોફાનટાણે તેમાં
જ ગાંભીર્ય દેખાયું હતું તે ગયું !

પણ આ તોફાને મને ઉતારુઓની સાથે ઓતપ્રોત કરી મૂક્યો હતો. એમ કહી શકાય કે, મને તોફાનનો ભય નહોતો અથવા તો ઓછામાં ઓછો હતો. લગભગ આવાં તોફાન મેં અગાઉ અનુભવ્યાં હતાં. મને દરિયો લાગતો નથી, ફેર આવતા નથી. તેથી હું ઉતારુઓમાં નિર્ભય થઈ ફરી શકતો હતો, તેમને આશ્વાસન આપી શકતો હતો, અને કપ્તાનના વરતારા સંભળાવતો હતો. આ સ્નેહગાંઠ મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી.

અમે ૧૮મી કે ૧૯મી ડિસેમ્બરે ડરબનના બારામાં લંગર કર્યું. 'નાદરી' પણ તે જ દહાડે પહોંચી.

ખરા તોફાનનો અનુભવ તો હજુ હવે થવાનો હતો.

૨. તોફાન

અઢારમી ડિસેમ્બરની આસપાસ બંને સ્ટીમરો નાંગરી. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બંદરોમાં ઉતારુઓના આરોગ્યની પૂરી તપાસ થાય છે. જો રસ્તામાં કોઈને ચેપી રોગ લાગુ પડયો હોય તો સ્ટીમરને સૂતકમાં ક્વૉરેન્ટીનમાં - રાખે છે. અમે મુબઈ છોડ્યું ત્યારે ત્યાં મરકી તો ચાલતી જ હતી. તેથી અમને કંઈક સૂતક નડવાનો ભય હતો જ. બંદરમાં નાંગર્યા પછી સ્ટીમરને પ્રથમ તો પીળો વાવટો જ ચડાવવો પડે છે. દાકતરી તપાસ પછી જ્યારે દાકતર મુક્તિ આપે ત્યારે પીળો વાવટો ઊતરે છે ને પછી ઉતારુઓનાં સગાંસાંઈ વગેરેને સ્ટીમર ઉપર આવવાની રજા મળે છે.

આ પ્રમાણે અમારી સ્ટીમર ઉપર
પણ પીળો વાવટો ફરકતો હતો.
ઢાકતર આવ્યા. તપાસ કરી પાંચ
દિવસનું સૂતક નાખ્યું, કેમ કે
મરકીનાં જંતુ ત્રેવીસ દિવસ સુધી
દેખા દે છે એવી તેમની માન્યતા
હતી અને તેથી તેમણે મુંબઈ છોડ્યા
પછી ત્રેવીસ દિવસ સુધી સ્ટીમરોને
સૂતકમાં રાખવી એમ ઠરાવ્યું.

પણ આ સૂતકના હુકમનો હેતુ
કેવળ આરોગ્ય નહોતો. અમને
પાછા હાંકી કાઢવાની હિલચાલ
ડરબનમાંના ગોરા શહેરીઓ કરી
રહ્યા હતા, તે પણ આ હુકમમાં
કારણભૂત હતી.

ઢાઢા અબદુલ્લા તરફથી અમને
શહેરમાં ચાલી રહેલી આ હિલચ
ાલની ખબરો મળ્યા કરતી હતી.
ગોરાઓ ઉપરાઉપરી જંગી સભાઓ

કરતા હતા. દાદા અબદુલ્લા ઉપર
ઘમકીઓ મોકલતા હતા. તેમને
લાલચ પણ દેતા હતા. જો દાદા
અબદુલ્લા બંને સ્ટીમરોને પાછી લઈ
જાય તો તેમને નુકસાની ભરી
આપવા તૈયાર હતા. દાદા અબદુલ્લા
કોઈની ઘમકીથી ડરે એવા નહોતા.
આ વેળા ત્યાં શેઠ અબદુલ કરીમ
હાજી આદમ પેઠીએ હતા. તેમણે
ગમે તે નુકસાન વેઠીને પણ
સ્ટીમરને બંદર પર લાવવાની ને
ઉતારુઓને ઉતારવાની પ્રતિજ્ઞા
લીધી હતી. મારા ઉપર હમેશાં
તેમના વિગતવાર કાગળો આવતા.
સારા નસીબે આ વેળા મરહૂમ
મનસુખલાલ હીરાલાલ નાજર મને
મળવા ડરબન આવી પહોંચ્યા હતા.
તેઓ બાહોશ અને બહાદુર હતા.
તેમણે કોમને નેક સલાહ આપી.
વકીલ મિ. લૉટન હતા. તે પણ
તેવા જ બહાદુર હતા. તેમણે

ગોરાઓનું કામ વખોડી કાઢ્યું, ને આ વેળા કોમને જે સલાહ આપી તે કેવળ વકીલ તરીકે પૈસા લઈને નહીં પણ એક સાચા મિત્ર તરીકે આપી.

આમ ડરબનમાં દ્વંદ્વયુદ્ધ જામ્યું. એક તરફથી મૂઠીભર ગરીબડા હિંદીઓ અને તેમના ગણ્યાગાંઠયા અંગ્રેજ મિત્રો ; બીજી તરફથી ધનબળ, બાહુબળ, અક્ષરબળ, ને સંખ્યાબળમાં પૂરા અંગ્રેજો. આ બળવાન પ્રતિપક્ષીને સત્તાબળ પણ મળ્યું, કેમકે નાતાલની સરકારે ઉઘાડી રીતે તેને મદદ કરી. મિ. હૃરી એસ્કંબ, જેઓ પ્રધાનમંડળમાં હતાં ને તેમાં કર્તાહર્તા હતા, તેમણે આ મંડળની સભામાં જાહેર રીતે ભાગ લીધો.

એટલે, અમારું સૂતક કેવળ આરોગ્યના નિયમો ને જ આભારી

નહોતું. કેમે કરીને એજન્ટને અથવા
ઉતારુઓને દબાવી ને અમને પાછા
કાઢવા હતા. એજન્ટને તો ધમકી
હતી જ. હવે અમારા ઉપર પણ
ધમકીઓ આવી : 'જો તમે પાછા
નહીં જશો તો તમને દરિયામાં
ડુબાડી દેવામાં આવશે. પાછા જશો
તો તમારું પાછા જવાનું ભાડું પણ
કદાચ તમને મળે. ' હું ઉતારુઓમાં
ખૂબ ફર્યો. તેમને ધીરજ આપી.
'નાદરી' ના ઉતારુઓને પણ
ધીરજના સંદેશા મોકલ્યા. ઉતારુઓ
શાંત રહ્યા ને તેમણે હિંમત બતાવી.
ઉતારુઓના વિનોદને સારુ
સ્ટીમરમાં ગમતો ગોઠવવામાં આવી
હતી. નાતાલના દિવસો આવ્યા.
કપ્તાને તે સમયે પહેલા વર્ગના
ઉતારુઓને ખાણું આપ્યું.
ઉતારુઓમાં મુખ્યત્વે તો હું અને
મારું કુટુંબ જ હતાં. ખાણા પછી
ભાષણો તો હોય જ. મેં પશ્ચિમના

સુધારા ઉપર ભાષણ કર્યું. હું જાણતો હતો કે આ અવસર ગંભીર ભાષણનો ન હોય. પણ મારાથી બીજું ભાષણ થઈ શકે એમ નહોતું. વિનોદમાં હું ભાગ લેતો હતો, પણ મારું દિલ તો ડરબનમાં ચાલી રહેલી લડતમાં જ હતું.

કેમ કે, આ હુમલામાં મધ્યબિંદુ હું હતો. મારા ઉપર બે તહોમત હતાં :
૧. મેં હિંદુસ્તાનમાં નાતાલવાસી ગોરાઓની અઘટિત નિંદા કરી હતી ;
૨. હું નાતાલને હિંદીઓથી ભરી દેવા માંગતો હતો. અને તેથી 'કુરલ્લંડ' અને 'નાદરી'માં ખાસ નાતાલમાં વસાવવા ખાતર હિંદીઓને ભરી લાવ્યો હતો.

મને મારી જવાબદારીનું ભાન હતું. મારે લીધે દાદા અબદુલ્લા મારે

નુકસાનમાં ઊતર્યા હતા.
ઉતારુઓના જાન જોખમમાં હતા ને
મારા કુટુંબને સાથે લાવીને તેને પણ
મેં દુઃખમાં હોમ્યું હતું.

વળી હું પોતે તદ્દન નિર્દોષ હતો. મેં
કોઈને નાતાલ જવા લલચાવ્યા
નહોતા. 'નાદરી' ના ઉતારુઓને હું
ઓળખતો પણ નહોતો. 'કુરલેન્ડ'
માં મારા બેત્રણ સગાઓ ઉપરાંતના
સેંકડો ઉતારુઓનાં હું નામઠામ
સરખાં જાણતો ન હતો. મેં
હિંદુસ્તાનમાં નાતાલના અંગ્રેજોને
વિશે એવો એક અક્ષરે નહોતો કલ્પો
કે જે હું નાતાલમાં ન કહી ચૂક્યો
હોઉં, ને જે હું બોલ્યો હતો તેને
સારુ મારી પાસે પુષ્કળ પુરાવા
હતા.

તેથી, જે સુધારાની નાતાલના
અંગ્રેજો નીપજ હતા, જેના તેઓ

પ્રતિનિધિ અને હિમાયતી હતા, તે સુધારાને વિશે મને ખેદ ઊપજ્યો. હું તેનો જ વિચાર કર્યા કરતો હતો, તેથી તેના જ વિચારો મેં આ નાનકડી સભા આગળ રજૂ કર્યા ને શ્રોતાવર્ગે તે સહન કર્યા. જે ભાવથી મેં તે રજૂ કર્યા તે જ ભાવથી કપ્તાન ઈત્યાદિએ તે ઝીલ્યા. તે ઉપરથી તેઓના જીવનમાં કંઈ ફેરફાર થયો કે નહીં તે હું નથી જાણતો. પણ આ ભાષણ પછી મારે કપ્તાન તેમ જ બીજા અમલદારો જોડે સુધારા વિશે ઘણી વાતો થઈ. પશ્ચિમના સુધારાને મેં પ્રધાનપણે હિંસક તરીકે ઓળખાવ્યો ; પૂર્વનાને અહિંસક તરીકે.

પ્રશ્નકારોએ મારા સિદ્ધાંત મને જ લાગુ પાડ્યા. ઘણું કરીને કપ્તાને જ પૂછ્યું :

'ગોરાઓ જેવી ધમકી આપે છે તે જ પ્રમાણે જો તેઓ તમને ઈજા કરે તો તમારા અહિંસાના સિદ્ધાંતોનો તમે કેવી રીતે અમલ કરો ? '

મેં જવાબ આપ્યો: 'મારી ઉમેદ છે કે તેઓને માફ કરવાની અને તેમના ઉપર કામ ન ચલાવવાની હિંમત ને બુદ્ધિ ઈશ્વર મને આપશે. આજે પણ મને તેમના ઉપર રોષ નથી. તેઓના અજ્ઞાનનો, તેઓની સંકુચિત દષ્ટિનો મને ખેદ થાય છે. તેઓ જે કહી રહ્યા છે ને કરી રહ્યા છે એ યોગ્ય છે એમ તેઓ શુદ્ધ ભાવે માને છે, એવું હું માનું છું. એટલે મને રોષ કારણ નથી. ' પૂછનાર હસ્યો. મારું કહેવું તેણે કદાચ માન્યું નહીં હોય.

આમ આમારા દહાડા ગયા ને લંબાયા. સૂતક બંધ કરવાની મુદત

એવટ લગી મુકરર ન રહી. આ ખાતાના અમલદારને પૂછતાં તે કહે, 'મારી સત્તાની બહારની આ વાત છે. સરકાર મને હુકમ કરે ત્યારે હું ઊતરવા દઉં.'

એવટે, ઉતારુઓ ઉપર અને મારા ઉપર અલ્ટીમેટમ આવ્યાં. બંનેને જીવના જોખમની ધમકી આપવામાં આવી હતી. બંનેએ નાતાલના બંદરમાં ઊતરવાના પોતાના હક વિશે લખ્યું, ને ગમે તે જોખમે તે હકને વળગી રહેવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

એવટે, ત્રેવીસ દહાડે, એટલે ૧૮૯૭ના જાનેવારીની ૧૩મી તારીખે સ્ટીમરને મુક્તિ મળી ને ઉતારુઓને ઊતરવાનો હુકમ બહાર પડ્યો.

૩. કસોટી

આગબોટ ફરજા ઉપર આવી.
ઉતારુઓ ઊતર્યા. પણ મારે માટે
મિ. એસ્કંબે કપ્તાનને કહેવડાવ્યું
હતું : 'ગાંધીને તથા તેના કુટુંબને
સાંજે ઉતારજો. તેની સામે ગોરાઓ
બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે ને તેનો જાન
જોખમમાં છે. ફરજાના
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ટૅટમ તેને સાંજે તેડી
જશે.'

કપ્તાને આ સંદેશાની મને ખબર
આપી. મેં તે મુજબ કરવાનું કબૂલ
કર્યું. પણ આ સંદેશો મળ્યાને અર્ધો
કલાક પણ નહીં થયો હોય તેવામાં
મિ. લૉટન આવ્યા ને કપ્તાનને મળી
તેને કહ્યું, 'જો મિ. ગાંધી મારી સાથે
આવે તો હું તેમને મારે જોખમે લઈ
જવા ઈચ્છું છું. સ્ટીમરના એજન્ટના
વકીલ તરીકે હું તમને કહું છું કે,

મિ. ગાંધીને લગતો જે સંદેશો તમને મળ્યો છે તે બાબતમાં તમે મુક્ત છો.' કપ્તાનની સાથે આમ વાતચીત કરી પોતે મારી પાસે આવ્યા ને મને કંઈક આ પ્રમાણે કહ્યું : 'જો તમને જિંદગીનો ડર ન હોય તો હું ઈચ્છું છું કે, મિસિસ ગાંધી અને બાળકો ગાડીમાં રુસ્તમજી શેઠને ત્યાં જાય, અને તમે તથા હું સરિયામ રસ્તે થઈને ચાલતા જઈએ. તમે અંધારું થયે છાનામાના શહેરમાં દાખલ થાઓ એ મને તો મુદ્દલ રુચતું નથી. મને લાગે છે કે તમારો વાળ સરખો વાંકો નથી થવાનો. હવે તો બધું શાંત છે, ગોરાઓ બધા વીખરાઈ ગયા છે. પણ ગમે તેમ હોય તોયે તમારાથી છૂપી રીતે તો પ્રવેશ ન જ થાય એવો મારો અભિપ્રાય છે.'

હું સંમત થયો. મારી ધર્મપત્ની અને બાળકો રુસ્તમજી શેઠને ત્યાં ગાડીમાં

ગયાં ને સહીસલામત પહોંચ્યાં. હું
કપ્તાનની રજા લઈ મિ. લૉટનની
સાથે ઊતર્યો. રુસ્તમજી શેઠનું ઘર
લગભગ બે માઈલ દૂર હશે.

અમે આગબોટમાંથી ઊતર્યા તેવા જ
કેટલાક છોકરાઓએ મને ઓળખી
કાઢ્યો, અને 'ગાંધી, ગાંધી, ' એમ
બૂમ પાડી. લાગલા જ બેચાર
માણસો એકઠા થયા ને બૂમો વધી.
મિ. લૉટને જોયું કે ટોળું વધી જશે,
તેથી તેમણે રિક્ષા મગાવી. મને તો
તેમાં બેસવાનું કદી ન ગમતું. આ
મારો પહેલો જ અનુભવ થવાનો
હતો. પણ છોકરાઓ શાના બેસવા
દે ? તેમણે રિક્ષાવાળા ને ધમકી
આપી એટલે તે નાઠો.

અમે આગળ ચાલ્યા. ટોળું પણ
વધતું ગયું. સારી પેઠે ભીડ થઈ. સૌ
પહેલા તો ટોળાએ મને મિ.

લૉટનથી નોખો પાડયો. પછી મારા
ઉપર કાંકરાના, સડેલાં ઈંડાંના
વરસાદ વરસ્યા. મારી પાઘડી
કોઈએ ઉડાડી દીધી. લાતો શરૂ થઈ.

મને તમ્મર આવી. મેં પડખેના
ઘરની જાળી પકડી શ્વાસ ખાધો.
ત્યાં ઊભું રહેવાય એમ તો નહોતું
જ, તમાચા પડવા લાગ્યા.

એટલામાં પોલીસના વડાની સ્ત્રી, જે
મને ઓળખતી હતી, તે આ રસ્તે
થઈને જતી હતી. મને જોતાં જ તે
મારે પડખે આવી ઊભી, ને જોકે
તડકે નહોતો છતાં પોતાની છત્રી
ઉઘાડી. આથી ટોળું કંઈક નમ્યું. હવે
ઘા કરે તો મિસિસ અલેક્ઝાંડરને
બચાવીને જ કરવા રહ્યા.

દરમ્યાન કોઈ હિંદી જુવાન મારા
ઉપર માર પડતો જોઈ પોલીસ થાણ

પર દોડી ગયેલો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ
અલેક્ઝાંડરે એક ટુકડી મને ઘેરી
વળીને બચાવી લેવા મોકલી. તે
વેળાસર પહોંચી. મારો રસ્તો
પોલીસ થાણા પાસે થઈને જ જતો
હતો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને થાણામાં
આશ્રય લેવા સૂચવ્યું. મેં ના પાડી,
ને કહ્યું, 'જ્યારે લોકો પોતાની ભૂલ
જોશે ત્યારે શાંત થશે. મને તેમની
ન્યાયબુદ્ધિમાં વિશ્વાસ છે.'

ટુકડી સાથે રહીને હું સહીસલામત
પારસી રુસ્તમજીને ઘેર પહોંચ્યો.
મને પીઠ ઉપર મૂઠ ઘા પડ્યા હતા.
એક જ જગ્યાએ થોડો છૂંદાયો હતો.
સ્ટીમરના દાક્ટર દાદી બરજોર ત્યાં
જ હાજર હતા. તેમણે મારી
સારવાર સરસ કરી.

આમ અંદર શાંતિ હતી, પણ બહાર
તો ગોરાઓએ ઘરને ઘેર્યું. સાંજ પડી

ગઈ હતી. અંધારું થયું હતું. હજારો લોક બહાર કિકિયારીઓ કરતા હતા, ને 'અમને ગાંધી સોંપી દો ' એવી બૂમો ચાલુ રહી હતી. સમય વરતીને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અલેક્ઝાંડર ત્યાં પહોંચી ગયા હતા ને ટોળાને ધમકીથી નહીં પણ વિનોદથી વશ રાખી રહ્યા હતા.

છતાં તે ચિંતામુક્ત નહોતા. તેમણે મેને આવી મતલબનો સંદેશો મોકલ્યો : 'જો તમે તમારા મિત્રના મકાનને તેમ જ માલને તથા તમારા કુટુંબને બચાવવા માગતો હો તો તમારે હું સૂચવું તે રીતે આ ઘરમાંથી છૂપી રીતે ભાગવું જોઈએ.'

એક જ દહાડે મારે એકબીજાથી ઊલટાં બે કામ કરવા વખત આવ્યો. જ્યારે જાનનો ભય માત્ર કાલ્પનિક લાગતો હતો ત્યારે મિ. લૉટને મને

ઉઘાડી રીતે બહાર નીકળવાની
સલાહ આપીને મેં તે માની. જ્યારે
જોખમ પ્રત્યક્ષ મારી સામે ઊભું થયું,
ત્યારે બીજા મિત્રે એથી ઊલટી
સલાહ આપી ને તે પણ મેં માન્ય
રાખી ! કોણ કહી શકે કે, હું મારા
જાનના જોખમથી ડર્યો, કે મિત્રના
જાનમાલના જોખમથી, કે કુટુંબના,
કે ત્રણેના? કોણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી
શકે કે, મારું સ્ટીમર ઉપરથી હિંમત
બતાવી ઊતરવું ને પછી જોખમની
પ્રત્યક્ષ હસ્તી વેળાએ છૂપી રીતે
ભાગી છૂટવું યોગ્ય હતું ? પણ
બનેલા બનાવોને વિશે આવી ચર્ચા
જ મિથ્યા છે. બનેલાને સમજી
લઈએ. તેમાંથી શીખવાનું મળે તેટલું
શીખી લઈએ, એટલું જ ઉપયોગી
છે. અમુક પ્રસંગે અમુક મનુષ્ય શું
કરશે એ નિર્ણયપૂર્વક કહી જ ન
શકાય તેમ જ મનુષ્યના બાહ્યાચાર
ઉપરથી તેના ગુણની જે પરીક્ષા થાય

છે તે અધૂરી હોઈ અનુમાન માત્ર
હોય છે, એમ પણ આપણે જોઈ
શકીએ છીએ.

ગમે તેમ હો. ભાગવાના કાર્યમાં
ગૂંથાતાં મારા જખમોને ભૂલી ગયો.
મેં હિંદી સિપાઈનો પહેરવેશ પહેર્યો.
માથે કદાચ માર પડે તો તેમાંથી બર
વા સારુ એક પીતળની તાસક
રાખી, તે ઉપર મદ્રાસીનો મોટો ફેંટો
લપેટયો. સાથે બે ડિટેક્ટિવ હતા,
તેમાંના એકે હિંદી વેપારીનો પોશાક
પહેર્યો. પોતાનું મોઢું હિંદીના જેવું
રંગ્યું. બીજાએ શું પહેર્યું એ હું ભૂલી
ગયો છું. અમે પડખેની ગલીમાં
થઈને પડોશની એક દુકાનમાં પહોંચ
યા, ને ગોદામમાં ખડકેલી ગુણોની
થપ્પીઓ અંધારામાં ટપીને દુકાનને
દરવાજેથી ટોળામાં થઈ પસાર થયા.
શેરીને નાકે ગાડી ઊભી હતી તેમાં

બેસાડી મને પેલા થાણામાં જ્યાં
આશ્રય લેવાનું સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ
એલેક્ઝાંડરે સૂચવ્યું હતું તે જ
થાણામાં, હવે લઈ ગયા. મેં
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાંડરનો તેમ જ
છૂપી પોલીસના અમલદારનો
ઉપકાર માન્યો.

આમ એક તરફ જ્યારે મને લઈ
જતા હતા ત્યારે બીજી તરફ
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાંડર ટોળાને
ગીત ગવડાવી રહ્યા હતા. તે ગીતનો
તરજુમો આ છે :

'ચાલો આપણે ગાંધીને પેલે
આમલીના ઝાડે ફાંસી લટકાવીએ.'

જ્યારે હું સહીસલામત થાણે પહોંચ
યાની બાતમી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ
એલેક્ઝાંડરને મળી ત્યારે તેમણે
ટોળાને કહ્યું: 'તમારો શિકાર તો આ

દુકાનમાંથી સહીસલામત સટકી
ગયેલ છે.' ટોળામાંના કોઈ ગુસ્સે
થયા, કોઈ હસ્યા. ઘણાએ આ વાત
માનવા ના પાડી.

'ત્યારે તમારામાંથી જેને નીમો તેને
હું અંદર લઈ જાઉં, ને તમે તપાસી
જુઓ. જો તમે ગાંધીને શોધી કાઢો
તો તેને તમારે હવાલે કરું, ન શોધી
શકો તો તમારે વેરાઈ જવું. તમે
પારસી રુસ્તમજીનું મકાન તો નહીં
જ બાળો અને ગાંધીનાં બૈરાંછોકરાંને
ઈજા નહીં કરો એ તો મારી ખાતરી
જ છે.' આમ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ
એલેક્ઝાંડર બોલ્યા.

ટોળાએ પ્રતિનિધિ નીમ્યા.
પ્રતિનિધિઓએ ટોળાને
નિરાશાજનક ખબર આપ્યા. સહુ
સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાંડરની
સમયસૂચકતા ને ચતુરાઈની સ્તુતિ

કરતા, પણ કેટલાક ધૂંધવતા,
વીખરાયા.

મરહૂમ મિ. ચેમ્બરલેને મારા ઉપર
હુમલો કરનારાઓ પર કામ ચ
લાવવા ને મને ન્યાય મળે એમ
થવાને તાર કર્યો. મિ. એસ્કંબે મને
પોતાની પાસે બોલાવ્યો. મને ઈજા
થઈ તે માટે દિલગીરી બતાવીને
કહ્યું, 'તમારો વાળ સરખો વાંકો
થાય તેમાં હું રાજી ન જ હોઉં એ તો
તમે માનશો જ. મિ.લૉટનની સલાહ
માની તમે તુરત ઊતરી જવાનું
સાહસ કર્યું. તેમ કરવાનો તમને હક
હતો. પણ મારા સંદેશાને માન
આપ્યું હોત તો આ દુખદ બનાવ ન
બનત. હવે જો તમે હુમલો
કરનારાઓને ઓળખી શકો તો
તમને પકડાવવા તથા તેમના ઉપર
કામ ચલાવવા હું તૈયાર છું. મિ. ચ
ેમ્બરલેન પણ તેવી માગણી કરે છે.'

મેં જવાબ આપ્યો : 'મારે કોઈના ઉપર કામ ચલાવવું નથી. હુમલો કરનારાઓમાંથી એકબેને કદાચ હું ઓળખું, પણ તેમને સજા કરાવવાથી મને શો લાભ ? વળી હું હુમલો કરનારાઓને દોષિત પણ નથી ગણતો. તેમને તો એમ કહેવામાં આવ્યું કે, મેં હિંદુસ્તાનમાં અતિશયોક્તિ કરી નાતાલના ગોરાઓને વગોવ્યા. આ વાત તેઓ માને ને ગુસ્સો કરે તેમાં નવાઈ શી ? દોષ તો ઉપરીઓનો અને, મને કહેવા દો તો, તમારો ગણાય. તમે લોકોને સીધી રાતે દોરી શકતા હતા. પણ તમે સુધ્ધાં રૉઈટરના તારને માન્યો ને મેં અતિશયોક્તિ કરી હશે એમ કલ્પી લીધું. મારે કોઈના ઉપર કામ ચલાવવું નથી. જ્યારે ખરી હકીકત જાહેર

થશે ને લોકો જાણશે ત્યારે તેઓ
પસ્તાશે.'

'ત્યારે તમે મને આ વાત લેખિતવાર
આપશો ? મારે તેવો તાર મિ. ૨
ભેખરલેનને મોકલવો પડશે. તમે
ઉતાવળે કશું લખી આપો એમ હું
નથી માગતો. તમે મિ. લૉટનને
તથા તમારા બીજા મિત્રોને પૂછીને
જે યોગ્ય લાગે તે કરો એમ હું ઈચ્છું
છું. એટલું કબૂલ કરુ છું કે, જો તમે
હુમલો કરનારાઓના ઉપર કામ
નહીં ચલાવો તો બધું શાંત
પાડવામાં મને મદદ બહુ મળશે ને
તમારી પ્રતિષ્ઠા તો અવશ્ય વધશે
જ.' મેં જવાબ આપ્યો : ' આ
બાબતમાં મારા વિચાર ઘડાઈ
ગયેલા છે. મારે કોઈના ઉપર કામ
નથી ચલાવવું એ નિશ્ચય છે,
એટલે હું અહીં જ તમને લખી દેવા
ધારું છું.'

આમ કહી, મેં ઘટતો કાગળ લખી
આપ્યો.

૪. શાંતિ

હુમલા પછી બેક દહાડે જ્યારે હું
મિ. એસ્કંબને મળ્યો ત્યારે હજુ
પોલીસ થાણામાં જ હતો. મારી
સાથે રક્ષાગને અર્થે એકબે સિપાઈ
રહેતા. પણ વાસ્તવિક રીતે જ્યારે
મને મિ. એસ્કંબની પાસે લઈ
જવામાં આવ્યો ત્યારે રક્ષાગની જરૂર
રહી નહોતી.

જે દહાડે હું ઊતર્યો તે જ દહાડે,
એટલે પીળો વાવટો ઊતર્યો કે
તુરત, 'નાતાલ ઍડ્વરટાઇઝર' નો
પ્રતિનિધિ મને મળી ગયો હતો. તેણે
મને ખૂબ પ્રશ્નો પૂછ્યા, ને તેના
ઉત્તરમાં હું એકેએક આરોપનો

જવાબ સંપૂર્ણતાએ આપી શક્યો હતો. સર ફિરોજશાના પ્રતાપે હિંદુસ્તાનમાં તે વેળા મેં લખ્યા વિના એકે ભાષણ આપ્યું જ નહોતું. એ બધાં મારા ભાષણો અને લેખોનો સંગ્રહ તો મારી પાસે હતો જ. મેં તે એને આપેલાં ને સાબિત કરી દીધેલું કે, મેં હિંદુસ્તાનમાં એવી એક પણ વસ્તુ નહોતી કહી કે જે વધારે જલદ શબ્દોમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ન કહી હોય. મેં એમ પણ બતાવી આપ્યું હતું કે, 'કુરલેન્ડ' તથા 'નાદરી' ના ઉતારુઓને લાવવામાં મારો હાથ મુદ્દલ નહોતો. તેઓનામાં ઘણા તો જૂના જ હતા, ને ઘણા નાતાલમાં રહેનારા નહીં પણ ટ્રાન્સવાલ જનારા હતા. તે વેળા નાતાલમાં મંદી હતી. કમાણી ટ્રાન્સવાલમાં ઘણી વધારે હતી. તેથી વધારે હિંદીઓ ત્યાં જ જવાનું પસંદ કરતા.

આ ખુલાસાની તેમજ હુમલો કરનારાઓ ઉપર ફરિયાદ માંડવાના મેં કરેલા ઈનકારની અસર એટલી બધી પડી કે ગોરાઓ શરમાયા. છાપાંઓએ મને નિર્દોષ ઠરાવ્યો ને હુલ્લડ કરનારાઓને નિંદ્યા. એમ પરિણામે તો મને લાભ જ થયો. અને મારો લાભ તે કાર્યનો જ લાભ હતો. હિંદી કોમની પ્રતિષ્ઠા વધી ને મારો માર્ગ વધારે સરળ થયો.

ત્રણ કે ચાર દિવસમાં હું મારે ઘેર ગયો ને થોડા દિવસમાં થાળે પડી ગયો. મારો વકીલ તરીકેનો ધંધો પણ આ બનાવ ઉપરથી વધ્યો.

પણ, આમ જો હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠા વધી તો તેમના પ્રત્યે દ્વેષ પણ વધ્યો. તેમનાંમાં દઢતાપૂર્વક લડવાની શક્તિ છે એવી ગોરાઓની

ખાતરી થઈ તેની સાથે જ તેમનો
ભય વધ્યો. નાતાલની ધારાસભામાં
બે કાયદા

દાખલ થયા, જેથી હિંદીઓની
હાડમારી વધી. એકથી હિંદી
વેપારીઓના ઘંધાને નુકસાન પહોંચ
યું, બીજાથી હિંદીઓની આવજા
ઉપર સખત અંકુશ મુકાયો.
ભાગ્યજોગે મતાધિકારની લડત
વખતે ફેંસલો થઈ ગયો હતો કે
હિંદીઓની સામે હિંદીઓ તરીકે
કાયદો ન હોઈ શકે, એટલે કે
કાયદામાં રંગભેદ કે જાતિભેદ ન
હોવા જોઈએ. તેથી, ઉપરના બંને
કાયદાઓ તેમની ભાષા જોતાં તો
બધાને લાગુ પડતા જણાતા હતા,
પણ તેનો હેતુ કેવળ હિંદી કોમ
ઉપર દાબ મૂકવાનો હતો.

આ કાયદાઓએ મારું કામ બહુ વધારી દીધું ને હિંદીઓમાં જાગૃતિ વધારી. આ કાયદાઓની ઝીણી બારીકીઓથી પણ કોઈ હિંદી અજાણ્યા ન રહી શકે એવી રીતે કોમને તે સમજાવવામાં આવ્યા, અને અમે તેના તરજુમા પ્રગટ કર્યા. તકરાર છેવટે વિલાયત ગઈ. પણ કાયદા નામંજૂર ન થયા.

મારો ઘણોખરો સમય જાહેર કામમાં જ જવા લાગ્યો. મનસુખલાલ નાજર, નાતાલમાં હોવાનું હું લખી ગયો છું તે, મારી સાથે રહ્યા. તેમણે જાહેર કામમાં વધારે ફાળો આપવા માંડ્યો ને મારું કામ કંઈક હળવું થયું.

મારી ગેરહાજરીમાં શેઠ આદમજી મિયાંખાને પોતાના મંત્રીપદને ખૂબ

શોભાવ્યું હતું, સભ્યો વધાર્યા હતા,
ને લગભગ એક હજાર પાઉન્ડ
સ્થાનિક કોંગ્રેસના ખજાનામાં વધાર્યા
હતા. ઉતારુઓ પરના હુમલાને
લીધે તેમ જ ઉપલા કાયદાઓને
લીધે જે જાગૃતિ થઈ તેથી મેં એ
વધારામાંયે વધારો કરવાનો વિશેષ
પ્રયત્ન કર્યો, ને ખજાનામાં લગભગ
૫,૦૦૦ પાઉન્ડ થયા. મારો લોભ
એ હતો કે જો કોંગ્રેસને સ્થાયી ફંડ
હોય, તેની જમીન લેવાય ને તેનું
ભાડું આવે, તો કોંગ્રેસ નિર્ભય બને.
જાહેર સંસ્થાનો આ મારો પહેલો
અનુભવ હતો. મેં મારો વિચાર
સાથીઓ આગળ મૂક્યો. તેઓએ તે
વધાવી લીધો. મકાનો લેવાયાં ને તે
ભાડે અપાયાં. તેનાં ભાડાંમાંથી
કોંગ્રેસનું માસિક ખર્ચ તો સહેજ ૨
૥૯૯૯ લાગ્યું. મિલકતનું મજબૂત
ટ્રસ્ટ થયું. આમ આ મિલકત આજે
મોજૂદ છે, પણ તે માંહોમાંહે

કજિયાનું મૂળ થઈ પડેલ છે. ને મિલકતનું ભાડું આજે અદાલતમાં જમે થાય છે.

આ દુખદ બનાવ તો મારા દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યા બાદ બન્યો. પણ જાહેર સંસ્થાઓને સારુ સ્થાયી ફંડ રાખવા વિશે મારા વિચારો દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ બદલાયા. ઘણી જાહેર સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિને સારુ તેમ જ તેમના તંત્રને સારુ જવાબદાર રહ્યા પછી, મારો દઢ નિર્ણય એ થયો છે કે, કોઈ પણ જાહેર સંસ્થાએ સ્થાયી ફંડ ઉપર નભવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. તેમાં તેની નૈતિક અધોગતિનું બીજ રહેલું હોય છે.

જાહેર સંસ્થા એટલે લોકોની મંજૂરી ને લોકોનાં નાણાંથી ચાલતી સંસ્થા. એ સંસ્થાને જ્યારે લોકોની મદદ ન મળે ત્યારે તેને હસ્તી ભોગવવાનો

અધિકાર જ નથી. સ્થાયી મિલકત ઉપર નભતી સંસ્થા લોકમતથી સ્વતંત્ર બની જતી જોવામાં આવે છે ને કેટલીક વેળા તો ઊલટાં આર 1299 પાણ કરે છે. આવો અનુભવ હિંદુસ્તાનમાં આપણને ડગલે ડગલે થાય છે. કેટલીક ધાર્મિક ગણાતી સંસ્થાઓના હિસાબકિતાબનું ઠેકાણું જ નથી. તેના વાલીઓ તેના માલિક થઈ પડ્યા છે ને કોઈને જવાબદાર હોય તેમ નથી. જેમ કુદરત પોતે રોજનું પેદા કરી રોજનું જમે છે તેમ જાહેર સંસ્થાઓનું હોવું જોઈએ, એ વિશે મને શંકા જ નથી. જે સંસ્થાને લોકો મદદ કરવા તૈયાર ન હોય તેને જાહેર સંસ્થા તરીકે નભવાનો અધિકાર જ નથી. પ્રતિવર્ષ મળતો ફાળો તે તે સંસ્થાની લોકપ્રિયતાની અને તેના સંચાલકોની પ્રમાણિકતાની કસોટી છે. અને દરેક

સંસ્થાએ એ કસોટી ઉપર ચડવું જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે.

આ લખાણની ગેરસમજ ન થાઓ. ઉપરની ટીકા એવી સંસ્થાઓને લાગુ નથી પડતી કે જેને મકાન ઈત્યાદિની આવશ્યકતા હોય. જાહેર સંસ્થાઓનાં ચાલુ ખર્ચોનો આધાર લોકો પાસેથી મળતા ફાળા ઉપર રહેવો જોઈએ.

આ વિચારો દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના સમયમાં દઢ બન્યા. એ છ વર્ષની મહાન લડત સ્થાયી ફાળા વિના ચાલી, જોકે તેને અંગે લાખો રૂપિયાની આવશ્યકતા હતી. એવા સમય મને યાદ છે કે જ્યારે આવતા દહાડાનું ખર્ચ ક્યાંથી મળશે તેની મને ખબર નહોતી. પણ હવે પછી આપવાની બિનાઓનો ઉલ્લેખ હું અહીં ન કરું. ઉપરના અભિપ્રાયનું

સમર્થન આ કથામાં વાંચનારને તે તે સ્થળે યોગ્ય પ્રસંગે મળી રહેશે.

૫. બાળકેળવણી

સન ૧૮૯૭ના જાનેવારીમાં હું ડરબન ઊતર્યો ત્યારે મારી સાથે ત્રણ બાળક હતાં. મારો ભાણેજ દશેક વર્ષની ઉંમરનો, મારો મોટો દીકરો નવ વર્ષનો, અને બીજો દીકરો પાંચ વર્ષનો. આ બધાને ક્યાં ભણાવવા ?

ગોરાઓને સારુ જે નિશાળો હતી તેમાં હું મારા છોકરાઓને મોકલી શકતો હતો, પણ તે કેવળ મહેરબાની અને અપવાદ દાખલ. બીજાં બધાં હિંદી બાળકો ત્યાં ભણી શકે તેમ નહોતું. હિંદી બાળકોને ભણાવવા સારુ ખ્રિસ્તી મિશનની નિશાળો હતી. તેમાં હું મારાં બાળકોને મોકલવા તૈયાર નહોતો.

ત્યાં અપાતી કેળવણી મને ગમતી નહોતી. ગુજરાતી દ્વારા તો ત્યાં શિક્ષણ મળે જ ક્યાંથી ? અંગ્રેજ દ્વારા જ મળે, અથવા બહુ પ્રયાસ કરીએ તો અશુદ્ધ તામિલ કે હિંદી દ્વારા. આ અને બીજી ખામીઓ હું જીરવી શકું તેમ નહોતું.

હું પોતે બાળકોને ભણાવવા થોડો પ્રયત્ન કરતો, પણ તે અત્યંત અનિયમિત હતો. ગુજરાતી શિક્ષક મને અનુકૂળ આવે તેવો હું ન શોધી શક્યો.

હું મૂંઝાયો. મને રુચે તેવું શિક્ષણ બાળકોને મળે એવા અંગ્રેજ શિક્ષકને સારુ મેં જાહેરખબર આપી. તેનાથી જે શિક્ષક મળી આવે તેની મારફતે થોડું નિયમિત શિક્ષણ આપવું, ને બાકી મારે પંડે જેમતેમ ચલાવવું એમ ધાર્યું. એક અંગ્રેજ બાઈને સાત

પાઉન્ડના પગારથી રોકી ને કંઈક
આગળ ગાડું ચલાવ્યું.

મારો વ્યવહાર બાળકો સાથે કેવળ
ગુજરાતીમાં જ રહેતો. તેમાંથી તેમને
કંઈક ગુજરાતીમાં મળી રહેતું. દેશ
મોકલી દેવા હું તૈયાર નહોતો. મને
તે વેળા પણ એમ લાગતું કે ,
બાળક છોકરાંઓ માબાપથી વિખૂટા
ન રહેવા જોઈએ. જે કેળવણી
બાળકો સુવ્યવસ્થિત ઘરમાં સહેજે
પામે છે તે છાત્રાલયોમાં ન પામી
શકે. તેથી મોટે ભાગે તેઓ મારી
સાથે જ રહ્યાં. ભાણેજ અને મોટો
દીકરો એ બેને થોડાક મહિના
દેશમાં મેં જુદાં જુદાં છાત્રાલયોમાં
મોકલેલા ખરા, પણ ત્યાંથી તેમને
તુરત પાછા બોલાવી લીધા.
પાછળથી મારો મોટો દીકરો, ઠીક
ઉંમરે પહોંચ્યા બાદ, પોતાની ઈચ્છા
છાએ, અમદાવાદની હાઈસ્કૂલમાં

ભણવા ખાતર, દક્ષિણ આફ્રિકા
છોડી આવેલો. મારા ભણેજને હું જે
આપી શક્યો હતો તેથી તેને સંતોષ
હતો એવો મને ખ્યાલ છે. તે
ભરજુવાનીમાં થોડા જ દિવસની
માંદગી ભોગવી દેવલોક પામ્યો.
બીજા ત્રણ દીકરા કદી કોઈ નિશાળે
ગયા જ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના
સત્યાગ્રહને અંગે મેં સ્થાપેલી
શાળામાં તેઓ થોડો નિયમિત
અભ્યાસ પામેલા.

મારા આ પ્રયોગો અપૂર્ણ હતા.
બાળકોને હું પોતે આપવા માગતો
હતો એટલો સમય નહોતો આપી
શક્યો. તેથી અને બીજા અનિવાર્ય
સંજોગોને લઈને હું ઈચ્છું તેવું
અક્ષરજ્ઞાન હું તમને ન આપી
શક્યો. મારા બધા દીકરાઓની
ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આ બાબતમાં
મારી સામે ફરિયાદ પણ રહી છે.

કારણ, જ્યારે જ્યારે તેઓ 'બી.એ.'
, 'એમ. એ.' અને 'મૅટ્રિક્યુલેટ' ના
પણ પ્રસંગમાં આવે ત્યારે પોતે
નિશાળમાં ન ભણ્યાની ખામી જુએ.

આમ છતાં મારો પોતાનો એવો
અભિપ્રાય છે કે, જે અનુભવજ્ઞાન
તેઓ પામ્યા છે, માતાપિતાનો જે
સહવાસ તેઓ મેળવી શક્યા છે,
સ્વતંત્રતાનો જે પદાર્થપાઠ તેમને
શીખવા મળ્યો છે, તે જો મેં તેઓ ને
ગમે તે રીતે નિશાળે મોકલવાનો
આગ્રહ રાખ્યો હોત તો તેઓ ન
પામત. તેઓને વિશે જે નિશ્ચિંતતા
મને આજે છે તે ન હોત ; અને
તેઓ જે સાદાઈ અને સેવાભાવ
શીખ્યા છે તે, મારાથી વિખૂટા પડી
વિલાયતમાં કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં
કૃત્રિમ કેળવણી પામ્યા હોત તો, ન
કેળવી શકત ; બલકે તેઓની કૃત્રિમ

રહેણી મારા દેશકાર્યમાં મને કદાચ
વિઘ્નકર્તા થઈ પડત.

તેથી, જોકે હું તેઓને ઈચ્છુ તેટલું
અક્ષરજ્ઞાન નથી આપી શક્યો,
તોપણ મારાં પાછલાં વર્ષોનો વિચ
ાર કરું છું ત્યારે, તેઓના પ્રત્યેનો
મારો ધર્મ મેં યથાશક્તિ નથી
બજાવ્યો એવો ખ્યાલ મને નથી
આવતો, નથી મને પશ્ચાત્તાપ થતો.
એથી ઊલટું, મારા મોટા દીકરા ને
વિશે હું જે દુખદ પરિણામ જોઉં છું
તે મારા અધકચરા પૂર્વકાળનો
પ્રતિધ્વનિ છે એમ મને હમેશાં
ભાસ્યું છે. તે કાળે તેની ઉંમર જેને
મેં દરેક રીતે મારો મૂર્છાકાળ,
વૈભવકાળ માન્યો છે તેનું તેને
સ્મરણ રહે, તેવડી હતી. તે કેમ
માને કે તે મારો મૂર્છાકાળ હતો ? તે
કાં ન માને કે, તે કાળ મારો
જ્ઞાનકાળ હતો અને તે પછી થયેલાં

પરિવર્તનો અયોગ્ય અને મોહજન્ય હતાં ? તે કાં એમ ન માને કે, તે કાળે હું જગતના ઘોરી માર્ગે જતો હતો અને તેથી સુરક્ષિત હતો, અને ત્યાર પછી કરેલા ફેરફારો મારા સૂક્ષ્મ અભિમાનની અને અજ્ઞાનની નિશાની હતા ? જો મારા દીકરા બારિસ્ટર ઈત્યાદિ પદવી પામ્યા હોત તો શું ખોટું થાત ? મને તેમની પાંખ કાપવાના શો અધિકાર હતો ? મેં કાં તેમને પદવીઓ લેવા દઈ મનગમતો જીવનમાર્ગ પસંદ કરવાની સ્થિતિમાં ન મૂક્યા ? આવી દલીલ મારા કેટલાક મિત્રોએ પણ મારી પાસે કરી છે.

મને આ દલીલમાં વજૂદ નથી લાગ્યું. હું અનેક વિદ્યાર્થીઓના પ્રસંગમાં આવ્યો છું. બીજાં બાળકો ઉપર મેં બીજા અખતરા પણ કર્યા છે અથવા કરાવવામાં હું મદદગાર

થયો છું. તેનાં પરિણામો પણ મેં જોયાં છે. એવા બાળકો અને મારા દીકરાઓ આજે એક હેડીના છે. હું નથી માનતો કે તેઓ મારા દીકરાઓ કરતાં મનુષ્યત્વમાં ચડી જાય છે, અથવા તેઓની પાસેથી મારા દીકરાઓને ઝાઝું શીખવાપણું હોય.

છતાં, મારા અખતરાનું છેવટનું પરિણામ તો ભવિષ્યમાં જ જણાય. આ વિષયને અહીં ચર્ચવાનું તાત્પર્ય તો એ છે કે, મનુષ્યજાતિની ઉત્ક્રાંતિનો અભ્યાસી, ગૃહકેળવણી અને નિશાળની કેળવણીના ભેદનું, અને પોતાની જિંદગીમાં માબાપોએ કરેલાં પરિવર્તનોની પોતાનાં બાળકો ઉપર થતી અસરનું, ચત્કિંચિત્ માપ કાઢી શકે.

વળી, સત્યનો પૂજારી આ અખતરામાંથી સત્યની આરાધના તેને ક્યાં સુધી લઈ જાય છે એ જોઈ શકે, અને સ્વતંત્રતા દેવીનો ઉપાસક એ દેવી કેવા ભોગો માગે છે એ જોઈ શકે, એ પણ આ પ્રકરણનું તાત્પર્ય છે. બાળકોને મારી સાથે રાખ્યા છતાં જો મેં સ્વમાન જતું કર્યું હોત, બીજાં હિંદી બાળકો ન પામી શકે તે મારાંને વિશે મારે ન ઈચ્છવું જોઈએ એ વિચારને મેં ન પોષ્યો હોત, તો હું મારાં બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપી શકત ખરો. પણ ત્યારે તેઓ જે સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનનો પદાર્થપાઠ શીખ્યા તે ન શીખી શકત અને જ્યાં સ્વતંત્રતા અને અક્ષરજ્ઞાન વચ્ચે જ પસંદગી રહી છે, ત્યાં કોણ કહેશે કે સ્વતંત્રતા અક્ષરજ્ઞાન કરતાં હજારગણી વધારે સારી નથી ?

જે નવજુવાનોને મેં ૧૯૨૦ની સાલમાં સ્વતંત્રતાઘાતક નિશાળો ને કોલેજો છોડવાનું નિમંત્રણ કર્યું, અને જેઓને મેં કહ્યું કે, સ્વતંત્રતાને ખાતર નિરક્ષર રહી જાહેર રસ્તા પર પથ્થર ફોડવા તે ગુલામીમાં રહીને અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા કરતાં સારું છે, તેઓ હવે મારા કથનનું મૂળ કદાચ સમજી શકશે.

૬. સેવાવૃત્તિ

મારો ધંધો ઠીક ચાલતો હતો, પણ તેથી સંતોષ નહોતો રહેતો. જીવન વધારે સાદું થવું જોઈએ, કંઈક શારીરિક સેવાકાર્ય હોવું જોઈએ, એવી ગડમથલ મનમાં ચાલ્યા જ કરતી.

એવામાં એક દિવસ એક અંપગ, રક્તપિત્તથી પીડાતો માણસ ઘેર આવી પહોંચ્યો. તેને ખાવાનું

આપીને કાઢી મૂકતાં જીવ ન ૨
પાલ્યો. તેને એક કોટડીમાં રાખ્યો.
તેના ઘા સાફ કર્યા ને તેની સેવા
કરી.

પણ આમ લાંબો વખત ન ચાલી
શકે. ઘરમાં હમશેને માટે તેને
રાખવાની મારી પાસે સગવડ
નહોતી, મારી હિંમત નહોતી. મેં
તેને ગિરમીટિયાઓને અંગે ચાલતી
સરકારી ઈસ્પિતાલમાં મોકલ્યો.

પણ મને આશ્વાસન ન મળ્યું. એવું
કંઈક શુશ્રૂષાનું કામ હમશે કરું તો
કેવું સારું ! ડા. બૂથ સેન્ટ ઍડમ્સ
મિશનના ઉપરી હતા. તેઓ હમશેનાં
જે આવે તેને મફત દવા આપતા.
બહુ ભલા અને માયાળુ હતા.
પારસી રુસ્તમજીની સખાવતને લીધે
ડા. બૂથના હાથ નીચે એક બહુ
નાની ઈસ્પિતાલ ખૂલી. આ
ઈસ્પિતાલમાં નર્સ તરીકે કામ

કરવાની મને પ્રબળ ઈચ્છા થઈ.
તેમાં દવા આપવાના અંગે એકથી બે
કલાકનું કામ રહેતું. તેને સારુ દવા
બનાવી આપનાર કોઈ પગારદાર
માણસની અથવા સ્વયંસેવકની જરૂર
હતી. આ કામ માથે લેવાનો ને
તેટલો સમય મારા વખતમાંથી બર
પાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. મારું
વકીલાતનું ઘણું કામ તો ઓફિસમાં
બેઠા સલાહ આપવાનું ને દસ્તાવેજો
ઘડવાનું અથવા કજિયા ચૂકવવાનું
રહેતું. થોડા કેસ મેજિસ્ટ્રેટની
અદાલતમાં હોય. તેમાંના ઘણા તો
બિનતકરારી હોય. આવા કેસો
જ્યારે હોય ત્યારે તે મિ. ખાન, જે
મારી પાછળ આવ્યા હતા અને
જેઓ તે વેળા મારી સાથે જ રહેતા
હતા, તેમણે ચલાવી લેવાનું માથે
લીધું, ને હું આ નાનકડી
ઈસ્પિતાલમાં કામ કરતો થયો.

રોજ સવારના ત્યાં જવાનું રહેતું.
આવતાંજતાં તેમ જ ઈસ્પિતાલમાં
કામ કરતાં હુમેશાં લગભગ બે
કલાક જતા. આ કામથી મને કંઈક
શાંતિ થઈ. મારું કામ દરદીનો કેસ
સમજી લઈ તે દાકતરને
સમજાવવાનું અને દાકતર બતાવે તે
દવા તૈયાર કરી દરદીને આપવાનું
હતું આ કામથી હું દુઃખી

હિંદીઓના ગાઢ સંબંધમાં આવ્યો.
તેમનામાંનો મોટો ભાગ તામિલ
અથવા તેલુગુ અગર તો ઉત્તર
હિંદુસ્તાની ગિરમીટિયાઓનો હોય.
આ અનુભવ મને ભવિષ્યમાં બહુ
ઉપયોગી નીવડ્યો. બોઅર લડાઈ
વેળા ઘાયલોની શુશ્રૂષાના કામમાં તે
બીજા દરદીઓની માવજત કરવામાં
મને તે ખૂબ ખપ લાગ્યો.

બાળકોના ઉછેરનો પ્રશ્ન તો મારી સામે હતો જ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને બીજા બે પુત્ર થયા. તેમને ઉછેરીને કેમ મોટા કરવા એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં મને આ કામે સારી મદદ આપી. મારો સ્વતંત્ર સ્વભાવ મને બહુ તાવતો ને હજુ તાવે છે. સુવાવડ વગેરે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કરવાં એમ અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી, જોકે દાકતર તેમ જ નર્સની ગોઠવણ તો હતી જ, છતાં કદાચ ખરી ઘડીએ દાકતર ન મળે ને દાઈ ભાગે તો મારા શા હાલ થાય ? દાઈ તો હિંદી જ રાખવાની હતી. શીખેલી હિંદી દાઈ હિંદુસ્તાનમાં મુશ્કેલીથી મળે તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો વાત જ શી ? એટલે, મેં બાળઉછેરનો અભ્યાસ કરી લીધો. ડા. ત્રિભુવનદાસનું 'માને શિખામણ' નામનું પુસ્તક વાંચ્યું.

તેમાં સુધારાવધારા સાથે છેલ્લાં બે બાળકોને મેં જાતે ઉછેર્યા એમ કહી શકાય. દાઈની મદદ દરેક વખતે થોડો જ સમય - બે માસથી વધારે તો નહીં જ - લીધેલી; તે પણ મુખ્યત્વે ધર્મપત્નીની સેવાને ખાતર. બાળકોને નવડાવવા - ધોવડાવવાનું કામ શરૂઆતમાં મારે હાથે થતું.

છેલ્લા બાળકના જન્મ વખતે મારી કસોટી પૂરેપૂરી થઈ. પ્રસૂતિની વેદના એકાએક શરૂ થઈ. દાક્તર ઘેર નહીં. દાઈને તેડાવવાની હતી. તે પાસે હોત તોપણ તેનાથી પ્રસવ કરાવવાનું કામ ન થઈ શકત. પ્રસવ વખતમાં બધું કાર્ય મારે હાથે જ કરવું પડ્યું. સદ્ભાગ્યે મેં આ વિષય 'માને શિખામણ' માંથી સૂક્ષ્મ રીતે વાંચી લીધો હતો, તેથી મને ગભરાટ ન થયો.

મેં જોયું કે, પોતાનાં બાળકોને યોગ્ય રીતે ઉછેરવાં હોય તો મા અને બાપ બંનેએ બાળકોના ઉછેર વગેરેનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. મેં તો મારી આ વિષયની કાળજીના લાભ ડગલે ડગલે જોયો છે. જે સામાન્ય તંદુરસ્તી મારાં બાળકો આજે ભોગવે છે તે જો મેં તે વિશે સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી તેનો અમલ ન કર્યો હોત તો ન ભોગવી શકત. આપણામાં એવો વહેમ છે કે, પહેલાં પાંચ વર્ષ બાળકોને કેળવણી પામવાપણું હોતું નથી. ખરી વાત એ છે કે, પહેલાં પાંચ વર્ષમાં બાળકો જે પામે છે તે પછી પામતું જ નથી. બાળકોની કેળવણી માતાના ઉદરમાંથી શરૂ થાય છે એમ હું અનુભવથી કહી શકું છું. ગર્ભાધાનકાળની માતાપિતાની શારીરિક તેમ જ માનસિક સ્થિતિની અસર બાળક ઉપર પડે છે.

ગર્ભકાળની માતાની પ્રકૃતિ, માતાના આહારવિહારનાં સારાંમાઠાં ફળનો વારસો લઈ બાળક જન્મે છે. જન્મ્યા પછી તે માતાપિતાનું અનુકરણ કરતું થઈ જાય છે, અને જાતે અપંગ હોવાથી તેના વિકાસનો આધાર માતાપિતા ઉપર રહે છે.

આ વિચારો જે સમજુ દંપતી કરશે, તે તો કદી દંપતીસંગને વિષયવાસના સંતોષવાનું સાધન નહીં બનાવે ; પણ જ્યારે તેમને સંતતિની ઈચ્છા થશે ત્યારે જ સંગ કરશે. રતિસુખ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એમ માનવામાં મને તો ઘોર અજ્ઞાન જ જણાય છે. જનનક્રિયા ઉપર સંસારની હસ્તીનો આધાર છે. સંસાર એ ઈશ્વરની લીલાનું સ્થાન છે, તેના મહિમાનું પ્રતિબિંબ છે. તેની સુવ્યવસ્થિત વૃદ્ધિને અર્થે જ રતિક્રિયા નિર્માયેલી છે એમ સમજનાર વિષયવાસનાને

મહાપ્રયત્ને કરીને પણ રોકશે ; અને રતિભોગને પરિણામે જે સંતતિ થાય તેની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રક્ષા કરવાને અંગે મેળવવું જોઈએ તે જ્ઞાન મેળવશે ને તેનો ઉપયોગ પોતાની પ્રજાને આપશે.

૭. બ્રહ્મચર્ય - ૧

હવે બ્રહ્મચર્ય વિશે વિચાર કરવાનો સમય આવ્યો છે. એકપત્નીવ્રતને તો વિવાહ થતાં જ મારા હૃદયમાં સ્થાન હતું. પત્ની પ્રત્યેની વફાદારી મારા સત્યવ્રતનું અંગ હતું. પણ સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ સ્પષ્ટ સમજાયું. ક્યાં પ્રસંગથી અથવા ક્યા પુસ્તકના પ્રભાવથી એ વિચાર મને ઉદ્ભવ્યો, એ અત્યારે મને ચોખ્ખું નથી યાદ આવતું. એટલું સ્મરણ છે

કે, એમાં રાયચંદભાઈની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.

તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસિસ ગ્લૅડસ્ટનના ગ્લૅડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સભામાં પણ મિસિસ ગ્લૅડસ્ટન પોતાના પતિને ચા બનાવીને પાતાં ; આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો, એ મેં ક્યાંક વાંચેલું. તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું, ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. રાયચંદભાઈ બોલ્યા, 'એમાં તમને મહત્ત્વ નું શું લાગે છે ? મિસિસ ગ્લૅડસ્ટનનું પત્નીપણું, કે તેનો સ્વભાવ ? જો તે બાઈ ગ્લૅડસ્ટનનાં બહેન હોત તો ? અથવા, તેની વફાદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી ચા આપત તો ? એવી

બહેનો, એવી નોકરોનાં દષ્ટાંતો
આપણને આજે નહીં મળે ? અને
નારીજાતિને બદલે એવો પ્રેમ
નરજાતિમાં જોયો હોત તો તમને
સાનંદાશ્ચર્ય ન થાત ? હું કહું છું તે
વિચારજો.'

રાયચંદભાઈ પોતે વિવાહિત હતા.
એ વેળા તો મને તેમનું વચન કઠોર
લાગેલું એવું સ્મરણ છે. પણ તે વચ
ન મને લોહચુંબકની જેમ પકડ્યો.
પુરુષ ચાકરની એવી વફાદારીની
કિંમત પત્નીની વફાદારીની કિંમત
કરતાં તો હજારગણી ચડે. પતિપત્ની
વચ્ચે ઐક્ય હોય, એટલે તેમની વચ્ચે
પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી.
નોકરશેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો
પડે. દિવસે દિવસે કવિના વચનનું
બળ મારી આગળ વધતું જણાયું.

મારે પત્નીની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો ? પત્નીને વિષયભોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે ક્યાં વફાદારી આવે છે ? હું જ્યાં લગી વિષયવાસનાને આધીન રહું ત્યાં લગી મારી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય. મારે અહીં કહેવું જોઈએ કે, અમારી વચ્ચેના સંબંધમાં કોઈ દિવસ મને પત્ની તરફથી આક્રમણ થયું જ નથી. એ દષ્ટિએ હું જ્યારે ઈચ્છું ત્યારે મારે સારું બ્રહ્મચર્યનું પાલન સુલભ હતું. મારી અશક્તિ અથવા આસક્તિ જ મને રોકી રહી હતી.

હું જાગ્રત થયા પછી પણ બે વખત તો નિષ્ફળ જ ગયો. પ્રયત્ન કરું પણ પડું. પ્રયત્નમાં મુખ્ય હેતુ ઊંચે નહોતો. મુખ્ય હેતુ પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવાનો હતો. તેના બાહ્યોપર મારો વિશે કંઈક મેં વિલાયતમાં વાંચ

યું હતું. દાક્તર ઍલિન્સનના એ
ઉપાયોના પ્રચારનો ઉલ્લેખ હું
અન્નાહારવાળા પ્રકરણમાં કરી ૨
ૂક્યો છું. તેની કંઈક અને ક્ષણિક
અસર મારા ઉપર થયેલી. પણ મિ.
હિલ્સના તેના વિરોધની અને
આંતરસાધનના - સંયમના
સમર્થનની અસર ઘણી વધારે
નીવડી અને અનુભવે ચિરસ્થાયી
બની. તેથી પ્રજોત્પત્તિની
અનાવશ્યકતા સમજાતાં
સંયમપાલનનો પ્રયત્ન આદર્યો.
સંયમપાલનની મુશ્કેલીઓનો પાર
નહોતો. નોખા ખાટલા રાખ્યા. રાત્રે
થાકીને જ સૂવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ
બધા પ્રયત્નનું પરિણામ હું તુરત ન
જોઈ શક્યો. પણ આજે ભૂતકાળની
ઉપર આંખ ફેરવતાં જોઉં છું કે એ
બધા પ્રયત્નોએ મને છેવટનું બળ
આપ્યું.

અંતિમ નિશ્વય તો છેક ૧૯૦૬ની
સાલમાં જ કરી શક્યો. તે વખતે
સત્યાગ્રહનો આરંભ નહોતો થયો.
તેનું મને સ્વપ્ન સરખુંયે નહોતું.
બોઅર યુદ્ધ પછી નાતાલમાં ઝૂલુ
'બળવો' થયો. એ વેળા હું
જોહાનિસબર્ગમાં વકીલાત કરતો
હતો. પણ મને લાગ્યું કે મારે તે
'બળવા' ને અંગે પણ મારી સેવા
નાતાલ સરકારને અર્પવી જોઈએ. મેં
તે અર્પી. તે કબૂલ થઈ. તેનું વર્ણન
હવે પછી આવશે. પણ આ સેવાને
અંગે મને તીવ્ર વિચારો ઉત્પન્ન
થયા. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે, મારા
સાથીઓ જોડે મેં તેની ચર્ચા કરી.
મને લાગ્યું કે પ્રજોત્પત્તિ અને
પ્રજાઉછેર જાહેરસેવાનાં વિરોધી છે.
આ 'બળવા' માં દાખલ થવા સારુ
મારે મારું જોહાનિસબર્ગનું ઘર
વીંખવું પડ્યું હતું. ટાપટીપથી
વસાવેલા ઘરનો અને રાયરચીલાનો,

તે વસાવ્યાં માંડ મહિનો થયો હશે તેટલામાં, મેં ત્યાગ કર્યો. પત્નીને અને બાળકોને ફીનિક્સમાં રાખ્યાં, ને હું ભોઈની ટુકડી લઈને નીકળી પડ્યો. કઠણ કૂચો કરતાં મેં જોયું કે, જો મારે લોકસેવામાં જ તન્મય થઈ જવું હોય તો પુત્રૈષણા તેમ જ વિત્તૈષણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, અને વાનપ્રસ્થધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.

'બળવા' માં તો મારે દોઢ મહિનાથી વધુ ન રોકાવું પડ્યું. પણ આ છ અઠવાડિયામાં મારી જિંદગીનો અતિશય કીમતી કાળ હતો. વ્રતનું મહત્ત્વ હું આ વેળા વધારેમાં વધારે સમજ્યો. મેં જોયું કે વ્રત બંધન નથી પણ સ્વતંત્રતાનું દ્વાર છે. આજ લગી મારા પ્રયત્નોમાં ઘટતી સફળતા ન મળી, કેમ કે હું નિશ્ચયવાન નહોતો. મને મારી શક્તિનો

અવિશ્વાસ હતો. મને ઈશ્વરકૃપાનો
અવિશ્વાસ હતો. અને તેથી મારું
મન અનેક તરંગો ને અનેક
વિકારોને વશ વર્તતું હતું. મેં જોયું કે
વ્રતથી ન બંધાવામાં મનુષ્ય મોહમાં
પડે છે. વ્રતથી બંધાવું એ વ્યભિચર
પારમાંથી નીકળી એક પત્નીનો
સંબંધ બાંધવા જેવું છે. 'હું પ્રયત્ન
કરવામાં માનું છું, વ્રતથી બંધાવા
નથી માગતો, ' એ વચન
નિર્બળતાની નિશાની છે ને તેમાં
સૂક્ષ્મ રીતે ભોગની ઇચ્છા છે. જે
વસ્તુ ત્યાજ્ય છે તેનો સર્વથા ત્યાગ
કરવામાં હાનિ કેમ થઈ શકે ? જે
સરપ મને કરડવાનો છે તેનો હું
નિશ્ચયપૂર્વક ત્યાગ કરું છું, ત્યાગનો
માત્ર પ્રયત્ન નથી કરતો. હું જાણું છું
કે માત્ર પ્રયત્ન પર રહેવામાં મરવું
રહેલું છે. પ્રયત્નમાં સરપની
વિકરાળતાના સ્પષ્ટ જ્ઞાનનો અભાવ
છે. તે જ પ્રમાણે, જે વસ્તુના

ત્યાગનો આપણે માત્ર પ્રયત્ન કરીએ
છીએ, તે વસ્તુના ત્યાગની
યોગ્યતાને વિશે આપણને સ્પષ્ટ
દર્શન નથી થયું એમ સિદ્ધ થાય છે.
'મારા વિચાર પાછળથી બદલાય તો
' ? ' આવી શંકા કરીને ઘણી વેળાએ
આપણે પ્રત લેતાં ડરીએ છીએ. આ
વિચારમાં સ્પષ્ટ દર્શનનો અભાવ જ
છે. તેથી જ નિષ્કુળાનંદે કહ્યું છે કે,

'ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ વિના. '
જ્યાં અમુક વસ્તુને વિશે સંપૂર્ણ
વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં તેને
વિશે પ્રત અનિવાર્ય વસ્તુ છે.

૮. બ્રહ્મચર્ય - ૨

સારી પેઠે ચર્ચા કર્યા પછી પુખ્ત વિર
ભારો કર્યા પછી સને ૧૯૦૬ની
સાલમાં પ્રત લીધું. પ્રત લેતાં લગી

મેં ધર્મપત્ની સાથે મસલત નહોતી કરી ; પણ વ્રતને સમયે કરી. તેના તરફથી મને કશો વિરોધ ન થયો.

આ વ્રત લેતાં તો મને બહુ ભારે પડ્યું. મારી શક્તિ ઓછી હતી. વિકારોને દબાવવાનું કેમ બનશે ? સ્વપત્નીની સાથે વિકારી સંબંધોનો ત્યાગ એ નવાઈની વાત લાગતી હતી. છતાં એ જ મારું કર્તવ્ય હતું એ હું સ્પષ્ટ જોઈ શકતો હતો. મારી દાનત શુદ્ધ હતી. શક્તિ ઈશ્વર આપી રહેશે એમ વિચારી મેં ઝંપલાવ્યું.

આજે વીસ વર્ષ પછી તે વ્રતનું સ્મરણ કરતાં મને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. સંયમ પાળવાની વૃત્તિ તો ૧૯૦૧થી પ્રબળ હતી, ને હું તે પાળી પણ રહ્યો હતો ; પણ જે સ્વતંત્રતા અને આનંદ હું હવે

ભોગવવા લાગ્યો તે સન ૧૯૦૬
પહેલા ભોગવ્યાનું મને સ્મરણ નથી.
કેમ કે, તે વખતે હું વાસનાબદ્ધ
હતો, ગમે ત્યારે તેને વશ થઈ
શકતો. હવે વાસના મારા ઉપર
સવારી કરવા અસમર્થ થઈ.

વળી, હવે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા હું
વધારે ને વધારે સમજવા લાગ્યો.
વ્રત મેં ફીનિક્સમાં લીધું. ઘાયલોની
મદદ કામમાંથી છૂટો થયે હું
ફીનિક્સ ગયો હતો. ત્યાંથી મારે
તુરત જોહાનિસબર્ગ જવાનું હતું. હું
ત્યાં ગયો ને એક મહિનાની અંદર
સત્યાગ્રહની લડતનો પાયો નખાયો.
કેમ જાણે આ બ્રહ્મચર્યનું વ્રત તેને
સારુ મને તૈયાર કરવા જ આવ્યું ન
હોય ! સત્યાગ્રહની કલ્પના મેં કંઈ
રચી નહોતી રાખી. તેની ઉત્પત્તિ
અનાયાસે, અનિચ્છાએ થઈ. પણ મેં
જોયું કે તે અગાઉનાં મારાં બધાં

પગલાં -ફીનિક્સ જવું,
જોહાનિસબર્ગનું મોટું ઘરખર્ચ ઓછું
કરી નાખવું, અને છેવટે બ્રહ્મચર્યવ્રત
લેવું - જાણે તેની તૈયારીરૂપે હતાં.

બ્રહ્મચર્યનું સંપૂર્ણ પાલન એટલે
બ્રહ્મદર્શન. આ જ્ઞાન મને શાસ્ત્ર
મારફતે નહોતું થયું. એ અર્થ મારી
આગળ ધીરે ધીરે અનુભવસિદ્ધ થતો
ગયો. તેને લગતાં શાસ્ત્રવાક્યો મેં
પાછળથી વાંચ્યાં. બ્રહ્મચર્યમાં
શરીરરક્ષણ, બુદ્ધિરક્ષણ અને
આત્માનું રક્ષણ છે એ હું વ્રત પછી
દિવસે દિવસે વધારે અનુભવવા
લાગ્યો. કેમ કે, હવે બ્રહ્મચર્યને એક
ઘોર તપશ્વર્યારૂપ રહેવા દેવાને
બદલે તેને રસમય બનાવવાનું હતું ;
તેની જ ઓથે નભવું રહ્યું હતું.
એટલે હવે તેની ખૂબીઓનાં
નિત્યનવાં દર્શન થવા લાગ્યાં.

પણ જો આમ હું આમાંથી રસ
લૂંટતો હતો તો તેની કઠિનતા
નહોતો અનુભવતો એમ પણ કોઈ
ન માને. આજે છપ્પન વર્ષ પૂરા
થયા છે, ત્યારે પણ તેની કઠિનતાનો
અનુભવ તો થાય જ છે. તે
અસિધારાવ્રત છે એમ વધારે ને
વધારે સમજું છું. નિરંતર જાગૃતિની
આવશ્યકતા જોઉં છું.

બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું હોય તો
સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાબૂ મેળવવો જ
જોઈએ. જો સ્વાદને જિતાય તો
બ્રહ્મચર્ય અતિશય સહેલું છે એ મેં
જાતે અનુભવ્યું. તેથી હવે પછીના
મારા ખોરાકના પ્રયોગો કેવળ
અન્નાહારની દષ્ટિએ નહીં, પણ
બ્રહ્મચર્યની દષ્ટિએ થવા લાગ્યા.
ખોરાક ઓછો, સાદો, મસાલા
વિનાનો, ને કુદરતી સ્થિતિમાં ખાવો
જોઈએ એ મેં પ્રયોગો કરી

અનુભવ્યું. બ્રહ્મચારીનો ખોરાક વનપક ફળ છે એમ મારે અંગે તો મેં છ વર્ષનો પ્રયોગ કરીને જોયું. જ્યારે હું સૂકાં અને લીલાં વનપક ફળ ઉપર જ રહેતો ત્યારે જે નિર્વિકારપણું અનુભવતો તે મેં ખોરાકમાં ફેરફાર કર્યા પછી નથી અનુભવ્યું. ફળાહારને સમયે બ્રહ્મચારી સહજ હતું. દૂધાહારને અંગે તે કષ્ટસાધ્ય બન્યું છે. ફળાહારમાંથી દૂધાહાર ઉપર કેમ જવું પડ્યું એનો વિચાર યોગ્ય સ્થળે થશે. અહીં તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે, બ્રહ્મચારીને સારુ દૂધનો આહાર વિઘ્નકર્તા છે એ વિશે મને શંકા નથી. આમાંથી કોઈ એવો અર્થ ન કાઢે કે બ્રહ્મચારીમાત્રે દૂધનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ખોરાકની અસર બ્રહ્મચર્ય ઉપર કેટલી પડે છે એ વિષયને અંગે ઘણા પ્રયોગોની આવશ્યકતા છે. દૂધના જેવો સ્નાયું બાંધનારો ને

એટલી જ સહેલાઈથી પચનારો ફળાહાર હજુ મારે હાથ નથી લાગ્યો, નથી કોઈ વૈદ, હકીમ કે દાક્તર તેવાં ફળ કે અન્ન બતાવી શક્યા. તેથી, દૂધને વિકાર કરનારી વસ્તુ જાણતાં છતાં, હું તેના ત્યાગની ભલામણ હાલ કોઈને નથી કરી શકતો.

બાહ્ય ઉપચારોમાં જેમ ખોરાકની જાતની અને પ્રમાણની મર્યાદા આવશ્યક છે તેમ જ ઉપવાસનું સમજવું. ઈન્દ્રિયો એવી બળવાન છે કે તેને ચોમેરથી, ઉપરથી અને નીચેથી એમ દશે દિશાઓથી, ઘેરવામાં આવે ત્યારે જ અંકુશ રહે છે. ખોરાક વિના તે કામ નથી કરી શકતી એ સહુ જાણે છે. એટલે, ઈન્દ્રિયદમનના હેતુથી ઈચ્છાપૂર્વક કરેલા ઉપવાસની ઈન્દ્રિયદમનમાં બહુ મદદ મળે છે, એ વિશે મને શંકા

નથી. કેટલાક લોકો ઉપવાસ કરતાં
છતાં નિષ્ફળ જાય છે તેનું કારણ એ
છે કે, ઉપવાસ જ બધું કરી શકશે
એમ માની તેઓ માત્ર સ્થૂળ ઉપવાસ
કરે છે ને મનથી છપ્પનભોગ
આરોગે છે; ઉપવાસ દરમિયાન,
ઉપવાસ છૂટયે શું ખાઈશું એના વિચ
ારોનો સ્વાદ લીધા કરે છે, ને પછી
ફરિયાદ કરે છે કે, નથી
સ્વાદ્રેંદ્રિયનો સંયમ થયો ને નથી
થયો જનનેંદ્રિયનો ! ઉપવાસની ખરી
ઉપયોગિતા ત્યાં જ હોય જ્યાં
માણસનું મન પણ દેહદમનમાં સાથ
આપે. એટલે કે, મનને વિષયભોગ
પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યો હોવો જોઈએ.
વિષયનાં મૂળિયાં મનમાં રહેલાં છે.
ઉપવાસાદિ સાધનોની મદદ જોકે
ઘણી છતાં પ્રમાણમાં થોડી જ હોય
છે. એમ કહી શકાય કે ઉપવાસ
કરતો છતો મનુષ્ય વિષયાસક્ત રહી
શકે છે ખરો. પણ ઉપવાસ વિના

વિષયાસક્તિનો જડમૂળથી નાશ
સંભવતો નથી. તેથી બ્રહ્મચર્યના
પાલનમાં ઉપવાસ અનિવાર્ય અંગ
છે.

બ્રહ્મચર્યનો પ્રયત્ન કરનારા ઘણા
નિષ્ફળ જાય છે, કેમ કે તેઓ
ખાવાપીવામાં, જોવા ઈત્યાદિમાં
અબ્રહ્મચારીની જેમ રહેવા માગતાં
છતાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન ઈચ્છે છે.
આ પ્રયત્ન ઉષ્ણ ઋતુમાં શીત
ઋતુનો અનુભવ લેવાના પ્રયત્ન
જેવો કહેવાય. સંયમીના અને સ્વર
ઇંદ્રીના, ભોગીના અને ત્યાગીના,
જીવન વચ્ચે ભેદ હોવો જ જોઈએ.
સામ્ય હોય છે તે ઉપરથી દેખાતું જ.
ભેદ ચોખ્ખો તરી આવવો જોઈએ.
આંખનો ઉપયોગ બન્ને કરે. પણ
બ્રહ્મચારી દેવદર્શન કરે, ભોગી
નાટકચેટકમાં લીન રહે. બન્ને
કાનનો ઉપયોગ કરે . પણ એક

ઈશ્વરભજન સાંભળે, બીજો
વિલાસી ગીતો સાંભળવામાં મોજ
માણે. બન્ને જાગરાણ કરે. પણ એક
જાગ્રતાવસ્થામાં હૃદયમંદિરમાં
બિરાજતા રામને વીનવે, બીજો નાર
ારંગની ધૂનમાં સૂવાનું ભાન ભૂલી
જાય. બન્ને જમે. પણ એક
શરીરરૂપી તીર્થક્ષેત્ર નભાવવા પૂરતું
દેહને ભાડું આપે, બીજો સ્વાદને
ખાતર દેહમાં અનેક વસ્તુઓ ભરી
તેને દુર્ગાધિત કરી મૂકે. આમ
બન્નેના આચારવિચારમાં ભેદ રહ્યા
જ કરે ; અને એ અંતર દિવસે
દિવસે વધે, ઘટે નહીં.

બ્રહ્મચર્ય એટલે મનવચનકાયાથી
સર્વ ઈન્દ્રિયોનો સંયમ. આ સંયમને
સારુ ઉપર પ્રમાણે ત્યાગોની
આવશ્યકતા છે એમ હું દિવસે
દિવસે જોતો ગયો. આજે પણ જોઈ
રહ્યો છું. ત્યાગના ક્ષેત્રને સીમા જ

નથી, જેમ બ્રહ્મચર્યના મહિમાને
નથી. આવું બ્રહ્મચર્ય અલ્પ પ્રયત્ને
સાધ્ય નથી. કરોડોને સારુ તો એ
હમેશાં કેવળ આદર્શરૂપે જ રહેશે.
કેમ કે, પ્રયત્નશીલ બ્રહ્મચારી
પોતાની ઊણપોનું નિત્ય દર્શન
કરશે, પોતાનામાં ખૂણેખોચરે છુપાઈ
રહેલા વિકારોને ઓળખી લેશે, ને
તેમને કાઢવા સતત પ્રયત્ન કરશે.
જ્યાં લગી વિચારો ઉપર એવો કાબૂ
નથી મળ્યો કે ઈચ્છા વિના એક પણ
વિચાર ન આવે, ત્યાં લગી સંપૂર્ણ
બ્રહ્મચર્ય નથી. વિચારમાત્ર વિકાર
છે. તેને વશ કરવા એટલે મનને
વશ કરવું. અને મનને વશ કરવું તે
વાયુને વશ કરવા કરતાંયે કઠિન છે.
આમ છતાં જો આત્મા છે, તો આ
વસ્તુ પણ સાધ્ય છે જ. આપણને
મુશ્કેલીઓ આવી નડે છે તેથી તે
અસાધ્ય છે એમ કોઈ ન માને. એ
પરમ અર્થ છે. અને પરમ અર્થને

સારુ પરમ પ્રયત્નની આવશ્યકતા
હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ?

પણ આવું બ્રહ્મચર્ય કેવળ
પ્રયત્નસાધ્ય નથી એ મેં દેશમાં
આવીને જોયું. ત્યાં લગી હું મૂર્છામાં
હતો એમ કહી શકાય. ફળાહારથી
વિકાર જડમૂળથી નાબૂદ થાય એમ
મેં માની લીધેલું, ને હું અભિમાનથી
માનતો કે હવે મારે કંઈ કરવાપણું
નથી.

પણ આ વિચારના પ્રકરણને
પહોંચવાને વાર છે. દરમિયાન
એટલું કહી દેવું આવશ્યક છે કે,
ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરવાને અર્થે, મેં
વ્યાખ્યા આપી છે

તેવા બ્રહ્મચર્યનું જેઓ પાલન ઈચ્છે
છે, તેઓ જો પોતાના પ્રયત્નની સાથે
જ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનાર

હોય, તો તેમને નિરાશ થવાનું કશું
કારણ નથી.

વિષયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસ્ય
દેહિનઃ ।

રસવર્જં રસોત્પ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા
નિવર્તતે ॥*

તેથી, રામનામ ને રામકૃપા એ જ
આત્માર્થી છેવટનું સાધન છે, એ
વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર મેં હિંદુસ્તાનમાં
જ કર્યો.

૯. સાદાઈ

ભોગો ભોગવવાનો આરેભ તો કર્યો,
પણ તે ટકી ન શક્યો. રાચરચ
પીલું વસાવતાં તો મને તે ઉપર મોહ
ન જ ઊપજી શક્યો. એટલે ઘર
વસાવ્યું તેવો જ મેં ખરચ ઓછું

કરવાનો આરંભ કર્યો. ઘોબીનું ખર્ચ
પણ વધારે લાગ્યું. અને વળી ઘોબી
નિયમિતપણે કપડાં ન આપે તેથી
બેત્રણ ડઝન ખમીસથી ને તેટલા
કૉલરથી પણ મારું ન નભે. કૉલર
રોજ બદલવા ; ખમીસ રોજ નહીં
તો એકાંતરે બદલવાં. એટલે બે
તરફથી ખરચ થાય. આ મને નકામું
જણાયું. એટલે ઘોવાનો સરંજામ
વસાવ્યો. ઘોવાની કળાની ચોપડી
વાંચીને ઘોવાનું શીખ્યો. પત્નીને પણ
શીખવ્યું. કંઈક બોજો તો વધ્યો જ,
પણ નવું હતું એટલે વિનોદ થતો.

મારો પહેલો હાથે ઘોયેલો કૉલર તો
હું કદી ભૂલું તેમ નથી. એમાં આર
વધારે ચડેલ ને ઈસ્તરી પૂરી ગરમ
નહોતી. વળી, કૉલર દાઝી જવાની
બીકે ઈસ્તરી બરોબર દાબી નહીં,
તેથી તે અક્કડ તો બન્યો પણ
તેમાંથી આર ખર્ચા કરતો હતો !

આવે હાલે હું કોર્ટમાં ગયો ને
બારિસ્ટરોને મજાક કરવાનું સાધન
બન્યો. પણ મારામાં આવી મજાક
સહન કરવાની શક્તિ તે કાળે પણ
ઠીક હતી.

'કૉલર હાથે ધોવાનો આ પહેલો
અખતરો છે, એટલે તેમાંથી આર
ખરે છે. મને એ અડચણકર્તા નથી,
ને વળી તમને બધાને આટલો
વિનોદ પૂરો પાડું છું એ વધારાનો
નફો.' મેં ખુલાસો કર્યો.

* નિહારીકાના વિષયો તો શાંત
થાય છે, પણ રસ નથી શમતા; રસ
પણ
ઈશ્વરદર્શનથી શમે છે. ૨ ગીતા, અ
૦ ૨, શ્લો ૦ ૫૯

'પણ ઘોબી ક્યાં નથી મળતા ? '
એક મિત્રે પૂછ્યું.

'અહીં ઘોબીનો ખરચ મને તો
અસહ્ય લાગે છે. કૉલરની કિંમત
જેટલી ઘોવાઈ થાય અને એ આપતાં
છતાં ઘોબીની ગુલામી ભોગવવી.
એના કરતાં હાથે ઘોવું હું પસંદ કરું
છું.'

આ સ્વાવલંબનની ખૂબી હું મિત્રોને
ન સમજાવી શક્યો.

મારે કહેવું જોઈએ કે છેવટે ઘોબીના
ઘંધામાં મારા કામ પૂરતી કુશળતા
મેં મેળવી લીધી હતી, અને ઘોબીના
ઘોણ કરતાં ઘરનું ઘોણ મુદ્દલ
ઊતરતું નહોતું. કૉલરનું અક્કડપણું
તેમ જ ચળકાટ ઘોબીના

ઘોયેલ કૉલર કરતાં ઊતરતાં
નહોતાં. ગોખલેની પાસે સ્વ.
મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેની પ્રસાદીરૂપ
એક ઉપરણો હતો. આ ઉપરણો
ગોખલે અતિશય જતનથી રાખતા
અને ખાસ પ્રસંગે જ વાપરતાં.
જોહાનિસબર્ગમાં તેમના માનમાં જે
ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું તે
મેળાવડાનો પ્રસંગ મહત્વનો હતો.
દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ તેમનું
મોટામાં મોટું ભાષણ હતું. તેથી તે
પ્રસંગે તેમને પેલો ઉપરણો વાપરવો
હતો. તે ચોળાયેલો હતો ને તેને
ઈસ્તરી કરવાની જરૂર હતી. ઘોખી
મેળવી તેની પાસે તુરત ઈસ્તરી
કરાવવી એ અસંભવિત હતું. મને
મારી કળાનો ઉપયોગ કરવા દેવાની
મેં માગણી કરી.

'તારી વકીલાતનો હું વિશ્વાસ કરું,
પણ આ ઉપરણા ઉપર તારી

ઘોબીકળાનો ઉપયોગ કરવા હું ન
દઉં. એ ઉપરણાને તું ડાઘ પાડે તો ?
એની કિંમત તું જાણે છે ? ' આમ
કહી અતિ ઉલ્લાસથી પ્રસાદીની કથા
મને સંભળાવી.

મેં વિનય કર્યો ને ડાઘ ન પડવા
દેવાની ખોળાઘરી આપી. મને
ઈસ્તરી કરવાની રજા મળી. મારી
કુશળતાનું મને પ્રમાણપત્ર મળી ૨
ૂક્યું ! હવે મને જગત પ્રમાણપત્ર ન
આપે તો શું થયું ?

જેમ ઘોબીની ગુલામીમાંથી હું છૂટયો
તેમ હજામની ગુલામીમાંથી પણ
છૂટવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હજામત તો
વિલાયત જનારા સહુ હાથે કરતાં
શીખે જ. પણ વાળ કાપવાનું કોઈ
શીખતા હોય એવો મેને ખ્યાલ
નથી. પ્રિટોરિયામાં હું એક વેળા

એક અંગ્રેજ હજામની દુકાને પહોંચ્યો. તેણે મારી હજામત કરવાની ઘસીને ના પાડી, ને ના પાડવામાં જે તિરસ્કાર બતાવ્યો તે વધારાનો. મને દુઃખ થયું. હું પહોંચ્યો બજારમાં. વાળ કાપવાનો સંચો ખરીદ્યો ને અરીસાની સામે ઊભા રહી વાળ કાપ્યા. વાળ જેમતેમ કપાયા તો ખરા ; પણ પાછળના કાપતાં બહુ મુશ્કેલી પડી. સીધા તો ન જ કપાયા. કોર્ટમાં હસાહસ.

'તારે માથે ઉંદર ફરી ગયા છે ? '

મેં કહ્યું : 'ના; મારા કાળા માથાનો સ્પર્શ ઘોળા હજામ કેમ કરે? એટલે જેવાતેવા પણ હાથે કાપેલા વાળ મને વધારે પ્રિય છે.'

આ જવાબથી મિત્રોને આશ્ચર્ય ન થયું. ખરું જોતાં પેલા હજામનો કશો

દોષ નહોતો. જો તે શ્યામવર્ણ
લોકોના વાળ કાપે તો તેની કમાણી
જાય. આપણે ક્યાં આપણા
અસ્પૃશ્યોના વાળ ઊંચવર્ણ
હિંદીઓના હજમ પાસે કપાવા
દઈએ છીએ ? એનો બદલો મને
દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક નહીં પણ
અનેક વેળા મળ્યો છે ; અને
આપણા દોષનું એ પરિણામ છે
એવી મારી સમજ હોવાથી મને એ
વાતનો કદી રોષ નથી ચડ્યો.

સ્વાવલંબન અને સાદાઈના મારા
શોખે આગળ જતાં જે તીવ્ર સ્વરૂપ
પકડ્યું તેનું વર્ણન તો તેને સ્થળે
આવશે. તે વસ્તુનું મૂળ તો અસલથી
જ હતું. તેને ફાલવાને સારુ માત્ર
સિંચનની આવશ્યકતા હતી. તે સિંચ
ન અનાયાસે જ મળી રહ્યું.

૧૦. બોઅર યુદ્ધ

સને ૧૮૯૭થી '૯૯ દરમિયાનના જિંદગીના બીજા અનેક અનુભવો છોડીને હવે બોઅર યુદ્ધ ઉપર આવું છું. આ યુદ્ધ જ્યારે થયું ત્યારે મારી પોતાની લાગણી કેવળ બોઅરો તરફ હતી. પણ આવી બાબતમાં વ્યક્તિગત વિચારો મુજબ કામ કરવાનો અધિકાર મને હજુ પ્રાપ્ત નથી થયો એમ હું માનતો હતો. આ બાબતની ગડમથલનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઈતિહાસમાં કર્યું છે, તેથી અહીં કરવા નથી ઈચ્છતો. જિજ્ઞાસુને તે ઈતિહાસ વાંચી જવા સૂચવું છું. અહીં તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે, બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની મારી વફાદારી મને તે યુદ્ધમાં ભાગ લેવા બળાત્કારે ઘસડી ગઈ. મને લાગ્યું કે, જો હું બ્રિટિશ રૈયત તરીકે હકો માગી રહ્યો હતો, તો બ્રિટિશ રૈયત તરીકે બ્રિટિશ રાજ્યના

રક્ષણમાં ભાગ આપવાનો મારો ધર્મ હતો. હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં થઈ શકે એવો મારો અભિપ્રાય તે કાળે હતો.

તેથી, જેટલા સાથીઓ મળ્યા તેટલા મેળવીને અને અનેક મુસીબતો વેઠીને અમે ઘાયલ થયેલાઓની શુશ્રૂષા કરનારી એક ટુકડી ઊભી કરી. અત્યાર સુધી સામાન્ય રીતે અહીંના અંગ્રેજોમાં હિંદીઓ જોખમનાં કામ ન ખેડે, સ્વાર્થ ઉપરાંત બીજું કશું તેમને ન સૂઝે, એવી જ માન્યતા હતી. તેથી ઘણા અંગ્રેજો મિત્રોએ મને નિરાશાના જ જવાબો આપ્યા. માત્ર દા. બૂથે ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું. તેમણે અમને ઘાયલ યોદ્ધાઓની સારવાર કરવાની તાલીમ આપી. અમારી લાયકાતનાં દાક્તરનાં પ્રમાણપત્રો મેળવ્યાં. મિ. લૉટન તથા મરહૂમ મિ. એસ્કંબે

પણ આ પગલું પસંદ કર્યું. આખરે લડાઈમાં સેવા કરવા દેવાની અમે સરકારને અરજી કરી. જવાબમાં સરકારે ઉપકાર માન્યો. પણ અમારી સેવાની તે વેળા જરૂર નહોતી એમ અમને જણાવવામાં આવ્યું.

પણ મારે એવી 'ના' થી સંતોષ માની બેસવું નહોતું. દા. બૂથની મદદ લઈ તેમની સાથે હું નાતાલના બિશપને મળ્યો. અમારી ટુકડીમાં ઘણા ખ્રિસ્તી હિંદીઓ હતા. બિશપ ને મારી માગણી બહુ ગમી. તેમણે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું.

દરમિયાન , સંજોગો પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા. બોઅરોની તૈયારી, દઢતા, વીરતા ઈત્યાદિ ધાર્યા કરતાં વધારે તેજસ્વી નીવડ્યાં. સરકારને ઘણા રંગરૂટોનો ખપ પડ્યો, અને

અંતે અમારી માગણીનો સ્વીકાર થયો.

આ ટુકડીમાં લગભગ ૧,૧૦૦ જણ હતા. તેમાં લગભગ ૪૦ મુખી હતા. બીજા ત્રણસેંક સ્વતંત્ર હિંદીઓ ભરતીમાં દાખલ થયા હતા. બાકીના ગિરમીટિયા હતા. દા. બૂથ પણ અમારી સાથે હતા. ટુકડીએ કામ સરસ કર્યું, જોકે તેને દારૂગોળાની બહાર કામ કરવાનું હતું અને તેને 'રેડ કૉસ' * નું રક્ષણ હતું. છતાં ભીડને સમયે દારૂગોળાની હદની અંદર કામ કરવાની તક પણ અમને મળી. આવા જોથમમાં ન ઊતરવાનો કરાર સરકારે પોતાની ઈચ્છાથી અમારી જોડે કર્યો હતો. પણ સ્પિયાંકોપની હાર પછી સ્થિતિ

* એટલે લાલ સ્વસ્તિક. યુદ્ધમાં આ ચિહ્નવાળા પટા શુશ્રૂષાનાં કામ કરનારને ડાબે હાથે બાંધે છે. શત્રુ પણ તેમને ઈજા ન કરી શકે એવો નિયમ હોય છે. વધુ વિગત માટે જુઓ 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ' ખંડ ૧, પ્ર. ૯.

બદલાઈ તેથી જનરલ બુલરે સંદેશો મોકલાવ્યો કે, જોકે અમે જોખમ વહોરવાને બંધાયેલા નહોતા, છતાં જો અમે તેવું જોખમ વહોરીને ઘાયલ સિપાઈઓને તેમ જ અમલદારોને રણક્ષેત્રમાંથી ઊંચકી ડોળીઓમાં ખસેડી લઈ જવા તૈયાર થઈશું તો સરકાર ઉપકાર માનશે. અમે તો જોખમ વહોરવા તત્પર જ હતા. એટલે સ્પિયાંકોપના યુદ્ધ પછી અમે

દારૂગોળાની હદની અંદર કામ કરવા થઈ ગયા.

આ દિવસોમાં બધાને ઘણી વાર દહાડાની વીસપચીસ માઈલની મજલ કરવી પડતી ; અને એક વખત તો ઘાયલોને ડોળીમાં ઊંચકીને તેટલા માઈલ ચાલવું પડ્યું હતું. જે ઘાયલ થયેલ યોદ્ધાઓને અમારે આમ ઊંચકીને જવાનું હતું તેમાં જનરલ વુડગેટ વગેરે પણ હતા.

છ અઠવાડિયાંને અંતે અમારી ટુકડીને વિદાયગીરી આપવામાં આવી. સ્પિયાંકોપ અને વાલકાન્ઝની હાર પછી લેડીસ્મિથ વગેરે સ્થળોને બોઅરોના ઘેરામાંથી મહાવેગે મુક્ત કરવાનો વિચાર બ્રિટિશ સેનાપતિએ માંડી વાળ્યો હતો, અને ઈંગ્લંડથી તથા હિંદુસ્તાનથી બીજા વધારે

લશ્કરની રાહ જોવાનો તથા ધીમે
કામ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

અમારા નાનકડા કામની તે વેળા તો
બહુ સ્તુતિ થઈ. એથી હિંદીઓની
પ્રતિષ્ઠા વધી. 'છેવટે હિંદીઓ
સામ્રાજ્યના વારસ તો છે જ ' એવાં
ગીતો ગવાયાં. જનરલ બુલરે
અમારી ટુકડીના કાર્યની પોતાના
ખરીતામાં તારીફ કરી. મુખીઓને
લડાઈના ચાંદ પણ મળ્યા.

હિંદી કોમ વધારે સંગઠિત થઈ. હું
ગિરમીટિયા હિંદીઓના પ્રસંગમાં
ઘણો વધારે આવી શક્યો. તેમનામાં
વધારે જાગૃતિ આવી. અને હિંદુ,
મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, મદ્રાસી,
ગુજરાતી, સિંધી - બધા હિંદી છીએ
એ લાગણી વધારે દઢ થઈ. સહુએ
માન્યું કે હવે હિંદીઓ ઉપરનાં દુઃખ
દૂર થવાં જ જોઈએ. ગોરાઓની

વર્તણૂકમાં પણ તે વખતે તો ચોખ્ખો
ફેરફાર જણાયો.

લડાઈમાં જે ગોરાઓનો પ્રસંગ
પડ્યો તે મીઠો હતો. હજારો 'ટૉમી'
ઓના સહવાસમાં અમે આવ્યા.
તેઓ અમારી સાથે મિત્રભાવે વર્તતા
ને અમે તેમની સેવા સારુ હતા એ
જાણી ઉપકાર માનતા.

મનુષ્યસ્વભાવ દુઃખને સમયે કેવો
પીગળે છે એનું એક મધુર સ્મરણ

અહીં નોંધ્યા વિના ન રહી શકાય.
અમે ચીવલી છાવણી તરફ જતા
હતા. આ એ જ ક્ષેત્ર હતું જ્યાં લૉર્ડ
રૉબર્ટ્સના પુત્ર લેફ્ટનન્ટ રૉબર્ટ્સને
મરણઘા વાગ્યો હતો. લેફ્ટનન્ટ
રૉબર્ટ્સના શબને લઈ જવાનું માન
અમારી ટુકડી પામી હતી. વળતે
દહાડે તાપ સખત હતો. અમે કૂચ

કરી રહ્યા હતા. સહુ તરસ્યા હતા. પાણી પીવાને સારુ રસ્તામાં એક નાનકડો ઝરો હતો. કોણ પહેલાં પાણી પીએ ? 'ટૉમી' ઓ પી રહ્યા પછી આપણે પીશું એમ મેં ધાર્યું હતું. 'ટૉમી' ઓએ અમને જોઈ તુરત અમને પહેલાં પાણી પીવા દેવા આગ્રહ માંડ્યો, ને એમ ઘણી વાર સુધી અમારી વચ્ચે ' તમે પહેલાં, અમે પછી ' એવી મીઠી તાણાતાણ ચાલી.

૧૧. શહેરસુઘરાઈ - દુકાળફાળો

સમાજનું એક પણ અંગ અવાવરુ રહે એ મને હમેશાં ખૂંચ્યું છે. પ્રજાના દોષો ઢાંકીને તેનો બચાવ કરવો અથવા દોષો દૂર કર્યા વિના હકો મેળવવા એ મને હમેશાં અરુર હતું લાગ્યું છે. તેથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ ઉપરનું

એક તહોમત, જેમાં કંઈક વજૂદ
હતું, તેનો ઈલાજ કરવાનું કાર્ય
મારા ત્યાંના વસવાટના
આરંભકાળમાં જ મેં યોજ્યું હતું.
હિંદીઓ પોતાનાં ઘરબાર સ્વચ્છ
નથી રાખતા ને બહુ મેલા રહે છે
એ આળ વખતોવખત મૂકવામાં
આવતું. આ આળને નાબૂદ કરવા
આરંભમાં કોમના મુખ્ય ગણાતા
માણસોનાં ઘરોમાં તો સુધારા થઈ
જ ગયા હતા. પણ ઘરોઘર ફરવાનું
તો જ્યારે ડરબનમાં મરકીના
પ્રવેશનો ભય લાગ્યો ત્યારે શરૂ થયું.
આમાં મ્યુનિસિપાલિટીના
અમલદારોનો પણ ભાગ હતો અને
એમની સંમતિ હતી. અમારી મદદ
મળવાથી તેમનું કામ હળવું થયું ને
હિંદીઓને ઓછી હાડમારી વેઠવી
પડી. કેમ કે, સામાન્ય રીતે જ્યારે
મરકી ઈત્યાદિના ઉપદ્રવ થાય ત્યારે
અમલદારો ધાંધા થાય છે,

વધારેપડતા ઉપાયો યોજે છે. ને તેમની નજરમાં જેઓ અળખામણા હોય તેઓની ઉપર તેમનો દાબ અસહ્ય થઈ પડે એવો નીવડે છે. આ સખતીમાંથી કોમ પોતાની મેળે જ રાંપતા ઉપાયો લેવાથી ઊગરી ગઈ.

મને કેટલાક કડવા અનુભવો પણ થયા. મેં જોયું કે, સ્થાનિક સરકાર પાસે હકોની માગણી કરવામાં જેટલી સહેલાઈથી હું કોમની મદદ લઈ શકતો હતો, તેટલી સહેલાઈથી લોકોની પાસે તેમની ફરજ અદા કરાવવાના કામમાં મદદ મેળવી શક્યો નહીં. કેટલીક જગ્યાએ અપમાન થતાં, કેટલીક જગ્યાએ વિનયપૂર્વક બેદરકારી બતાવવામાં આવતી. ગંદકી સાફ કરવાની તકલીફ લેવી એ વસમું લાગતું. પૈસા ખરચવાનું તો બને જ કેમ ? લોકોની પાસેથી કંઈ પણ કામ

કરાવવું હોય તો ધીરજ રાખવી જોઈએ એ પાઠ હું વધારે સારી રીતે શીખ્યો. સુધારાની ગરજ રહી સુધારકને પોતાને ; જે સમાજમાં તે સુધારો ઈચ્છે છે ત્યાંથી તો તેણે વિરોધની, તિરસ્કારની ને જાનના જોખમની પણ આશા રાખવી રહી. સુધારક જેને સુધારો માને તેને સમાજ કુધારો કાં ન માને ? અથવા કદાચ કુધારો ન માને તોપણ તે તરફ ઉદાસીન કાં ન રહે ?

આ આંદોલનનું પરિણામ એ આવ્યું કે, હિંદી સમાજમાં ઘરબાર સ્વચ્છ રાખવાની અગત્યનો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં સ્વીકાર થયો. અમલદારવર્ગ આગળ મારી શાખ વધી. તેઓ સમજ્યા કે, મારો ધંધો માત્ર ફરિયાદો જ કરવાનો અથવા હકો જ માગવાનો નહોતો ; પણ ફરિયાદ કરવામાં કે હકો માગવામાં

હું જેટલો દઢ હતો તેટલો જ આંતરિક સુધારણાને સારુ પણ ઉત્સાહી ને દઢ હતો.

પણ હજુ સમાજની વૃત્તિને બીજી એક દિશામાં ખીલવવાનું બાકી રહેતું હતું. આ સંસ્થાનવાસીઓએ ભારતવર્ષ પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ પણ પ્રસંગ આવ્યે સમજવાનો અને પાળવાનો હતો. ભારતવર્ષ તો કંગાળ છે. લોકો ધન કમાવાને સારુ પરદેશ વેઠે છે. તેમની કમાણીનો કંઈક ભાગ ભારતવર્ષને આપત્તિને સમયે મળવો જોઈએ. સન ૧૮૯૭માં દુકાળ હતો ને પાછો બીજો સખત દુકાળ ૧૮૯૮માં પડ્યો. આ બન્ને દુકાળને સમયે દક્ષિણ આફ્રિકાથી સારી મદદ ગયેલી. પહેલા દુકાળ વખતે જે રકમ એકઠી થઈ શકી હતી તેના કરતાં બીજા દુકાળ વખતે

ઘણી વધારે રકમ થઈ હતી. આ ઉધરાણામાં અંગ્રેજોની પાસે પણ અમે ફાળો માગેલો. અને તેમના તરફથી સારો જવાબ મળ્યો હતો. ગિરમીટિયા હિંદીઓએ પણ પોતાનો ફાળો ભર્યો હતો.

આમ, આ બે દુકાળ વખતે જે પ્રથા પડી તે હજુ સુધી કાયમ છે. અને આપણે જોઈએ છીએ કે, ભારતવર્ષમાં સાર્વજનિક સંકટને સમયે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફથી સારી રકમો ત્યાં વસતા હિંદીઓ હમેશાં મોકલે છે.

આ રીતે, દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સેવા કરતાં હું પોતે ઘણી વસ્તુઓ એક પછી એક અનાયાસે શીખી રહ્યો હતો. સત્ય એક વિશાળ વૃક્ષ છે. તેને જેમ સેવે તેમ તેમાંથી અનેક ફળો નીપજતાં જોવામાં આવે

છે. તેને અંત જ હોતો નથી. જેમ જેમ તેમાં ઊંડે ઊતરીએ તેમ તેમ તેમાંથી રત્નો મળ્યા કરે છે, સેવાના પ્રસંગો જડ્યા કરે છે.

૧૨. દેશગમન

લડાઈના કામમાંથી છૂટા થયા પછી મને લાગ્યું કે હવે મારું કામ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી પણ દેશમાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બેઠો બેઠો હું કાંઈક સેવા તો જરૂર કરું, પણ ત્યાં મારો મુખ્ય ધંધો તો પૈસા કમાવવાનો જ થઈ પડે એમ મને લાગ્યું.

દેશથી મિત્રવર્ગની ખેંચ પણ દેશ આવવા તરફ ચાલુ હતી. મને પણ ભાસ્યું કે દેશ જવાથી મારો ઉપયોગ વધારે થઈ શકશે.

નાતાલમાં મિ. ખાન અને
મનસુખલાલ નાજર હતા જ.

મેં સાથીઓ આગળ મુક્ત
થવાની માગણી કરી. ઘણી મુસીબતે
એ માગણીનો શરતી સ્વીકાર થયો.
શરત એ હતી કે, એક વર્ષની અંદર
જો કોમને મારી જરૂર જણાય તો
મારે પાછું દક્ષિણ આફ્રિકા જવું. મને
આ શરત કઠણ લાગી, પણ
પ્રેમપાશથી હું બંધાયેલો હતો :

કાચે રે તાંતણે મને હરજીએ બાંધી
જેમ તાણે તેમ તેમની રે

મને લાગી કટારી પ્રેમની.

આ મીરાંબાઈની ઉપમા થોડેઘણે
અંશે મને લાગુ પડતી હતી. પંચ
પણ પરમેશ્વર જ છે. મિત્રોના

બોલને હું તરછોડી નહોતો શકતો.
મેં વચન આપ્યું ને રજા મેળવી.

આ વેળા મારો નિકટ સંબંધ
નાતાલ સાથે જ હતો એમ કહેવાય.
નાતાલના હિંદીઓએ મને
પ્રેમામૃતથી નવડાવી મૂક્યો.
ઠેકઠેકાણે માનપત્રો આપવાની
સભાઓ થઈ, અને દરેક ઠેકાણેથી
કીમતી ભેટો આવી.

૧૮૯૬માં જ્યારે હું દેશ
આવેલો ત્યારે પણ ભેટો મળેલી,
પણ આ વખતની ભેટોથી ને
સભાઓનાં દશ્યથી હું અકળાયો.
ભેટોમાં સોનાચાંદીની વસ્તુઓ તો
હતી જ, પણ તેમાં હીરાની વસ્તુઓ
પણ હતી.

આ બધી વસ્તુઓનો સ્વીકાર
કરવાનો મને શો અધિકાર હોય ?

એનો સ્વીકાર કરું તો કોમની સેવા હું પૈસા લઈને નહોતો કરતો એમ મારા મનને કેમ મનાવું ? આ ભેટોમાં, થોડી અસીલોની બાદ કરતાં બાકીની બધી કેવળ મારી જાહેર સેવાને અંગે જ હતી. વળી મારે મન તો અસીલો અને બીજા સાથીઓ વચ્ચે કશો ભેદ નહોતો. મુખ્ય અસીલો બધા જાહેર કામમાં પણ મદદ દેનારા હતા.

વળી, આ ભેટોમાં એક પચાસ ગીનીનો હાર કસ્તૂરબાઈને સારુ હતો. પણ એને મળેલી વસ્તુ પણ મારી સેવાને અંગે હતી, એટલે તેને નોખી તારવી ન શકાય.

જે સાંજે આમાંની મુખ્ય ભેટો મળી હતી તે રાત્રિ મેં બાવરાની જેમ જાગીને ગાળી. મારા ઓરડામાં આંટા માર્યા કર્યા. પણ કંઈ ગૂંચ ઊકલે નહીં. સેંકડોની ભેટો જતી

કરવી એ ભારે પડતું હતું. રાખવી
એ વધારે ભારે લાગતું હતું.

હું કદાચ ભેટો જીરવી શકું. પણ
મારાં બાળકોનું શું ? સ્ત્રીનું શું ?
તેમને શિક્ષણ તો સેવાનું મળતું હતું.
સેવાનું દામ લેવાય નહીં એમ
હમેશાં સમજાવવામાં આવતું હતું.
ઘરમાં કીમતી દાગીના વગેરે હું
નહોતો રાખતો. સાદાઈ વધતી જતી
હતી. આવી સ્થિતિમાં સોનાની
ઘડિયાળો કોણે વાપરવી ? સોનાના
અછોડા ને હીરાની વીંટીઓ કોણે
પહેરવાં ? ઘરેણાંગાંઠાંનો મોહ
તજવા ત્યારે પણ હું બીજાઓને
કહેતો. હવે આ દાગીના ને
ઝવેરાતનું મારે શું કરવું ?

મારાથી આ વસ્તુઓ ન જ
રખાય એવા નિર્ણય ઉપર હું
આવ્યો. પારસી રુસ્તમજી ઈત્યાદિને

આ દાગીનાઓના ટ્રસ્ટીઓ નીમી તેમના પર લખવાનો કાગળ ઘડ્યો, ને સવારમાં સ્ત્રીપુત્રાદિની સાથે મસલત કરી મારો ભાર હળવો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મપત્નીને સમજાવવાનું મુશ્કેલ પડશે એ હું જાણતો હતો. બાળકોને સમજાવવામાં મુદ્દલ મુશ્કેલી નહીં આવે એવી મને ખાતરી હતી. તેમને વકીલ નીમવાનો વિચાર કર્યો.

બાળકો તો તુરત સમજ્યાં. 'અમારે એ દાગીનાઓનું કામ નથી. આપણે તે બધું પાછું જ આપવું. ને કદાચ આપણને એવી વસ્તુ જોઈતી હશે તો આપણે પોતે ક્યાં નથી લઈ શકતા ?' આમ તેઓ બોલ્યા.

હું રાજી થયો. 'ત્યારે બાને તમે સમજાવશો ને ?' મેં પૂછ્યું.

'જરૂર, જરૂર, એ અમારું કામ.
એને ક્યાં એ દાગીના પહેરવા છે ?
એ તો અમારે સારુ રાખવા ઈચ્છે.
અમારે એ ન જોઈએ, પછી એ
શાની હઠ કરે ?'

પણ કામ ધાર્યા કરતાં વસમું
નીવડ્યું.

'તમારે ભલે ખપ ન હોય,
તમારા છોકરાઓને ભલે ન હોય.
બાળકોને જેમ ચડાવો તેમ ચડે. ભલે
મને પહેરવા ન દો, પણ મારી
વહુઓનું શું? એમને તો ખપ આવશે
? અને કોણ જાણે છે કે કાલે શું
થશે ? એટલા હેતથી આપેલી
વસ્તુઓ પાછી ન દેવાય.' આમ
વાગ્ધારા ચાલી ને તેની સાથે
અશ્રુધારા મળી. બાળકો મક્કમ
રહ્યાં, મારે ડગવાપણું નહોતું.

મેં હળવેથી કહ્યું : 'છોકરાઓ પરણે તો ખરા. આપણે ક્યાં બાળવયે પરણાવવા છે ? મોટા થાય ત્યારે તો તે પોતે જ ભલે કરવું હોય તે કરે. અને આપણે ક્યાં ઘરેણાંની શોખીન વહુઓ ગોતવી છે ? છતાં કંઈ કરાવવું જ પડે તો હું ક્યાં નથી બેઠો ? '

'જાણ્યા તમને. મારાં ઘરેણાં પણ લઈ લીધાં એ જ તમે ના ? મને સુખે નથી પહેરવા દીધું એ તમે મારી વહુઓને સારુ શું લેવાના હતા ? છોકરાઓને આજથી વેરાગી બનાવી રહ્યા છો ! એ દાગીના નહીં પાછા અપાય. અને મારા હાર ઉપર તમારો શો હક ? '

'પણ એ હાર તારી સેવાને ખાતર કે મારી સેવાને ખાતર મળ્યો છે ? ' મેં પૂછ્યું.

'ભલે ને. તમારી સેવા એટલે મારી પણ થઈ. મારી પાસે રાતદહાડો મજૂરી કરાવી એ સેવામાં નહીં ગણાતું હોય ? રડાવીને પણ જેને ને તેને ઘરમાં રાખ્યા ને ૨ લાકરીઓ કરાવી તેનું શું ? '

આ બધાં બાણ અણિયાળાં હતાં. એમાંનાં કેટલાક વાગતાં હતાં. પણ ઘરેણાં તો મારે પાછાં આપવાં જ હતાં. ઘણી વાતોમાં હું જેવીતેવી સંમતિ લઈ શક્યો. ૧૮૯૬માં મળેલી ને ૧૯૦૧માં મળેલી ભેટો પાછી આપી. તેનું ટ્રસ્ટ બન્યું ને તેનો જાહેર કામને સારુ ઉપયોગ, મારી ઈચ્છા મુજબ અથવા ટ્રસ્ટીઓની ઈચ્છા મુજબ, થાય એ શરતે તે બેંકમાં મુકાઈ. એ ઘરેણાં વેચવા નિમિત્તે ઘણી વેળા હું પૈસા એકઠા કરી શક્યો છું. આજે પણ

આપત્તિક્ષણા તરીકે તે મોજુદ છે ને તેમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ છે.

આ પગલાને વિશે મને કદી પશ્ચાત્તાપ થયો નથી. દિવસો જતાં કસ્તૂરબાને પણ તેની યોગ્યતા જણાઈ ગઈ. અમે ઘણી લાલચ પોમાંથી ઊગર્યા છીએ.

જાહેર સેવકને અંગત ભેટો ન હોય એવા અભિપ્રાય ઉપર હું આવેલો છું.

૧૩. દેશમાં

આમ દેશ જવા વિદાય થયો. રસ્તામાં મોરીશ્યસ આવતું હતું. ત્યાં સ્ટીમર લાંબો વખત રોકાઈ હતી. તેથી મોરીશ્યસમાં ઊતર્યો ને ત્યાંની સ્થિતિનો ઠીક અનુભવ મેળવી લીધો. એક રાત ત્યાંના ગર્વનર, સર ચાર્લ્સ બ્રૂસને ત્યાં પણ ગાળીહતી.

હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા પછી થોડો સમય ફરવામાં ગાળ્યો. આ સને ૧૯૦૧ની સાલ હતી. એ વર્ષની મહાસભા કલકત્તે હતી. દીનશા એદલજી વાચ્છા પ્રમુખ હતા. મારે મહાસભામાં તો જવાનું હતું જ. મહાસભાનો મારો આ પહેલો અનુભવ હતો.

મુંબઈથી જે ગાડીમાં સર ફિરોજશા નીકળ્યા તે જ ગાડીમાં હું ગયો હતો. તેમની સાથે મારે દક્ષિણ આફ્રિકા વિશે વાત કરવાની હતી. મને તેમના ડબ્બામાં એક સ્ટેશન લગી જવાની આજ્ઞા હતી. તેમણે તો ખાસ સલૂન રોક્યું હતું. તેમના બાદશાહી ખરચથી ને દમામથી હું વાકેફ હતો. જે સ્ટેશને તેમના ડબ્બામાં જવાની મને આજ્ઞા હતી તે સ્ટેશને હું ગયો. તેમના ડબ્બામાં એ

વખતે તે વેળાના દીનશાજી અને તે
વેળાના ચીમનલાલ
સેતલવાડ બેઠા હતા. તેમની સાથે
રાજ્યપ્રકરણ ચાલી રહ્યું હતું. મને
જોઈને સર ફિરોજશા બોલ્યા :
'ગાંધી, તમારું કામ સરવાનું નથી.
તમે કહેશો તે ઠરાવ તો અમે પાસ
કરી દઈશું, પણ આપણા દેશમાં જ
આપણને શા હક મળે છે ? હું તો
માનું છું કે જ્યાં લગી આપણા
દેશમાં આપણને સત્તા નથી ત્યાં
લગી સંસ્થાનોમાં તમારી સ્થિતિ
સુધરી નહીં શકે. '

હું તો આભો જ થઈ રહ્યો. સર
ચીમનલાલે ટાપશી પૂરી. સર
દીનશાએ મારી સામે દયામણી
નજરે જોયું.

મેં સમજાવવા કંઈક પ્રયત્ન
કર્યો. પણ મુંબઈના બેતાજ

બાદશાહને મારા જેવો શું સમજાવી શકે ? મને મહાસભામાં ઠરાવ રજૂ કરવા દેશે એટલાથી મેં સંતોષ માન્યો.

'ઠરાવ ઘડીને મને બતાવજો હોં, ગાંધી!' સર દીનશા વાચ્છા મને ઉત્તેજન દેવા બોલ્યા.

મેં ઉપકાર માન્યો. બીજે સ્ટેશને જેવી ગાડી ઊભી રહી તેવો હું ભાગ્યો ને મારા ડબ્બામાં પેસી ગયો.

કલકત્તે પહોંચ્યા. શહેરીઓ પ્રમુખ વગેરે નેતાઓને ધામધૂમથી લઈ ગયા. મેં કોઈ સ્વયંસેવકને પૂછ્યું, 'મારે ક્યાં જવું ?'

તે મને રિપન કૉલેજમાં લઈ ગયો. તેમાં ઘણા પ્રતિનિધિઓનો

સમાસ હતો. મારે સદ્ભાગ્યે, જે વિભાગમાં હું હતો તેમાં જ લોકમાન્યનો પણ ઉતારો હતો. તેઓ એક દિવસ પાછળથી આવેલા એવું મને સ્મરણ છે. જ્યાં લોકમાન્ય હોય ત્યાં નાનોસરખો દરબાર તો જામે જ. હું ચિતારો હોઉં તો, જે ખાટલા ઉપર તે બેસતા તેનું ચિત્ર આલેખી કાઢું. એટલું ચોખ્ખું તે જગ્યાનું ને તેમની બેઠકનું સ્મરણ મને હજુ છે. તેમને મળવા આવનાર અસંખ્ય માણસોમાં એકનું જ નામ મને યાદ છે. 'અમૃતબજાર પત્રિકા' ના મોતીબાબુ. આ બેનું ખડખડાટ હસવું ને રાજકર્તાઓના અન્યાયની તેમની વાતો ન ભુલાય તેવાં છે.

પણ અહીંની ગોઠવાણ જરા તપાસીએ.

સ્વયંસેવકો એકબીજા સાથે
અથડાય. જે કામ જેને સોંપો તે તેનું
ન હોય. તે તુરત બીજાને બોલાવે ;
બીજો ત્રીજાને. બાપડો પ્રતિનિધિ તો
નહીં ત્રણમાં, નહીં તેરમાં ને નહીં
છપ્પનના મેળમાં.

મેં કેટલાક સ્વયંસેવકો જોડે
દોસ્તી કરી. તેમને કંઈક દક્ષિણ
આફ્રિકાની વાત કરી. તેથી તેઓ
જરા શરમાયા. મેં તેમને સેવાનો
મર્મ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તે થોડું
સમજ્યા. પણ સેવાની આવડત કંઈ
બિલાડીના ટોપની પેઠે ઊગી
નીકળતી નથી. તેને સારુ ઈચ્છા
જોઈએ ને પછી મહાવરો. આ ભોળા
ને ભલા સ્વયંસેવકોને ઈચ્છા તો
ઘણીયે હતી. પણ તાલીમ ને
મહાવરો ક્યાંથી મળે ? મહાસભા
વરસમાં ત્રણ દિવસ મળી સૂઈ જાય.

દર વર્ષે ત્રણ દિવસની તાલીમથી
કેટલું ઘડતર થાય ?

જેવા સ્વયંસેવક તેવા જ
પ્રતિનિધિ. તેમને પણ તેટલા જ
દહાડાની તાલીમ. પોતાને હાથે પોતે
કશું જ ન કરે. બધી વાતમાં હુકમ.
'સ્વયંસેવક, આ લાવો ને તે લાવો '
ચાલ્યા જ કરે.

અખા ભગતના 'અદકેરા અંગ'
નો પણ ઠીક અનુભવ થયો.
આભડછેટ ઘણાને લાગે. દ્રાવિડી
રસોડું તો સાવ નિરાળું. આ
પ્રતિનિધિઓને 'દષ્ટિદોષ' પણ લાગે
! તેમને સારુ કૉલેજના કમ્પાઉન્ડમાં
સાદીઓનું રસોડું બાંધવામાં આવ્યું
હતું. માણસ ગૂંગળાઈ જાય એટલો
તેમાં ઘુમાડો. ખાવાનું, પીવાનું બધું
તેમાં. રસોડું એટલે તિજોરી.
ક્યાંયેથી ઉઘાડું ન જ હોવું જોઈએ !

મને આ વર્ણધર્મ અવળો
લાગ્યો. મહાસભામાં આવનારા
પ્રતિનિધિઓ જો આટલા અભડાય
તો તેમને મોકલનારા કેટલા
અભડાતા હશે, એમ ત્રિરાશિનો મેળ
બાંધતાં જે જવાબ આવ્યો તેથી મેં
નિસાસો મૂક્યો.

ગંદકીનો પાર નહોતો. બધે
પાણી જ પાણી થઈ રહ્યું હતું.
પાયખાનાં થોડાં જ હતાં. તેની
દુર્ગંધનું સ્મરણ મને હજુ પજવે છે.
સ્વયંસેવકને મેં તે બતાવ્યું. તેણે
ઘસીને કહ્યું, 'એ તો ભંગીનું કામ.'
મેં સાવરણાની માગણી કરી. પેલો
સામું જોઈ રહ્યો. મેં સાવરણો પેદા
કરી લીધો. પાયખાનું સાફ કર્યું. પણ
એ તો મારી સગવડ ખાતર. ભીડ
એટલી હતી ને પાયખાનાં એટલાં
ઓછાં હતાં કે દરેક ઉપયોગ પછી
તે સાફ થવાં જોઈએ. તેમ કરવું

મારી શક્તિ બહાર હતું. એટલે મેં
મારા પૂરતી સગવડ કરી લઈ
સંતોષ વાળ્યો. મેં જોયું કે બીજાઓને
ગંદકી ખૂંચતી નહોતી.

પણ આટલેથી બસ નહોતું.
રાતની વેળા કોઈ તો ઓરડાની
ઓશરીનો જ ઉપયોગ કરી લેતા.
સવારે સ્વયંસેવકને મેં મેલું બતાવ્યું.
સાફ કરવા કોઈ તૈયાર નહોતું. એ
સાફ કરવાનું માન તો મેં જ
ભોગવ્યું.

આજે આ બાબતોમાં જોકે ઘણો
સુધારો થયો છે, છતાં અવિચારી
પ્રતિનિધિઓ હજુ મહાસભાની
છાવણીને જ્યાંત્યાં મળત્યાગ કરી
બગાડે છે ને બધા સ્વયંસેવકો તે
સાફ કરવા તૈયાર નથી હોતા.

મેં જોયું કે આવી ગંદકીમાં જો
મહાસભાની બેઠક વધુ વખત ચાલુ

રહે તો અવશ્ય રોગચાળો ફાટી
નીકળે.

૧૪. કારકુન અને 'બેરા' *

મહાસભાને ભરાવાને એકબે
દિવસની વાર હતી. મેં નિશ્ચય કર્યો
હતો કે મહાસભાના દફતરમાં જો
મારી સેવાનો સ્વીકાર થાય તો મારે
સેવા કરવી ને અનુભવ મેળવવો.

જે દિવસે અમે આવ્યા તે જ
દિવસે નાહીઘોઈને મહાસભાના
દફતરમાં ગયો. શ્રી ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ
અને શ્રી ઘોષણ મંત્રી હતા.
ભૂપેનબાબુની પાસે પહોંચ્યો ને સેવા
માગી. તેમણે મારી સામે જોયું ને
બોલ્યા :

'મારી પાસે તો કંઈ કામ નથી,
પણ કદાચ મિ. ઘોષણ તમને કંઈક
સોંપશે. તેમની પાસે જાઓ.'

હું ઘોષળબાબુ પાસે ગયો.
તેમણે મને નિહાળ્યો. જરા હસ્યા ને
પૂછ્યું :

'મારી પાસે તો કારકુનનું કામ
છે. તે કરશો ? '

મેં જવાબ આપ્યો: 'જરૂર કરીશ.
મારી શક્તિ ઉપરાંત નહીં હોય તે
બધું કરવા હું આપની પાસે આવ્યો
છું.'

'નવજુવાન, એ જ ખરી ભાવના
છે.'

સ્વંયસેવકો તેમની પડખે ઊભા
હતા તેમની તરફ જોઈ બોલ્યા :

'તમે જુઓ છો કે આ જુવાન શું
કહે છે ? '

પછી મારા તરફ વળીને બોલ્યા
:

'ત્યારે આ રહ્યો કાગળનો ઢગલો
ને આ મારી સામે ખુરશી. તે તમે
લો. તમે જુઓ છો કે મારી પાસે
સેંકડો માણસો આવ્યા કરે છે. તેમને
મળું કે આ નવરા કાગળ લખી રહ્યા
છે તેમને જવાબ આપું ? મારી પાસે
કારકુનો એવા નથી કે તેમની
પાસેથી હું આ કામ લઈ શકું. આ
બધા કાગળોમાંના ઘણામાં તો કંઈ
જ નહીં હોય. પણ તમે બધા જોઈ
જજો. જેની પહોંચ આપવી ઘટે તેની
પહોંચ આપજો. ને જેના જવાબ
વિશે મને પૂછવું ઘટે તે વિશે મને
પૂછજો.' હું તો આ વિશ્વાસથી ખુશ
ખુશ થઈ ગયો.

શ્રી ઘોષણ મને ઓળખતા ન
હતા. નામઠામ જાણવાનું કામ તો
તેમણે પાછળથી કર્યું. કાગળનો
ઢગલો ઉકેલવાનું કામ મને બહુ
સહેલું લાગ્યું.

* અંગ્રેજી 'બેરર' શબ્દનો
અપભ્રંશ. અંગસેવા કરનાર,
ખિજમતગાર. કલકત્તામાં હરકોઈ
ઘરનોકરને માટે 'બેરા' શબ્દ વપરાય
છે.

પડેલો ઢગલો તો મેં તુરત પૂરો કર્યો.
ઘોષણબાબુ ખુશ થયા. તેમનો વાતો
કરવાનો સ્વભાવ હતો. હું જોતો કે
વાતોમાં પોતે બહુ સમય ગાળતા.
મારો ઈતિહાસ જાણ્યા પછી તો મને
કારકુનનું કામ સોંપ્યાની તેમને જરા

શરમ લાગી. મેં તેમને નિશ્ચિંત કર્યા.

'હું ક્યાં અને તમે ક્યાં ? તમે મહાસભાના જૂના સેવક, મને તો વડીલ સમાન. હું રહ્યો બિનઅનુભવી નવજુવાન. આ કામ સોંપી મારા ઉપર તો તમે ઉપકાર જ કર્યો છે. કેમ કે, મારે મહાસભામાં કામ કરવું છે. તેનો કારભાર સમજવાનો અલભ્ય અવસર તમે મને આપ્યો છે.'

'ખરું પુછાવો તો એ સાચી વૃત્તિ છે. પણ આજના જુવાનિયા એમ નથી માનતા. બાકી, હું તો મહાસભાને તેના જન્મથી જાણું છું. તેને જન્મ આપવામાં મિ. હુમની સાથે મારો પણ ભાગ હતો.' ઘોષળબાબુ બોલ્યા.

અમારી વચ્ચે ઠીક ઠીક ગાંઠ
બંધાઈ. મને બપોરના ખાણામાં
પોતાની સાથે જ રાખ્યો.
ઘોષળબાબુનાં બટન પણ 'બેરા'
ભીડતો. એ જોઈ 'બેરા' નું કામ મેં
જ લઈ લીધું. મને તે ગમતું. વડીલો
તરફ મારો આદર ખૂબ હતો. જ્યારે
મારી વૃત્તિ તેઓ સમજી ગયા ત્યારે
મને પોતાની અંગત સેવાનું બધું
કામ કરવા દેતા. બટન ભિડાવતાં
મને મલકાઈને કહેતા : 'જુઓને,
મહાસભાના સેવકને બટન
ભીડવાનો સમય ન મળે, કેમ કે તે
વખતે પણ કામ કરવાનું રહે!' આ
ભોળપણ ઉપર મને હસવું તો
આવ્યું. પણ આવી સેવા પ્રત્યે મનમાં
મુદ્દલ અભાવ ન થયો. મને જે લાભ
થયો તેની તો કિંમત અંકાય તેમ
નથી.

થોડા જ દિવસમાં મહાસભાના તંત્રની મને ખબર પડી. ઘણા આગેવાનોની ભેટ થઈ. ગોખલે, સુરેન્દ્રનાથ વગેરે યોદ્ધાઓ આવજા કરે. તેમની રીતભાત હું જોઈ શક્યો. વખતની જે બરબાદી થતી હતી તેનું દર્શન પણ મને થયું. અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રાબલ્ય પણ જોયું. તેથી ત્યારે પણ દુઃખી થયો. એકથી થાય તે કામમાં એકથી વધારે રોકાતા હતા તે મેં જોયું, ને કેટલાંક અગત્યનાં કામ કોઈ જ નહોતું કરતું એ પણ જોયું.

મારું મન આ બધી સ્થિતિની ટીકા કર્યા કરતું હતું પણ ચિત્ત ઉદાર હતું તેથી જે થાય છે તેમાં વધારે સુધારો અશક્ય હશે એમ માની લેતું હતું, ને કોઈના પ્રત્યે અણગમો નહોતો થતો.

૧૫. મહાસભામાં

મહાસભા ભરાઈ. મંડપનો ભવ્ય દેખાવ, સ્વયંસેવકોની હાર, માંચડા ઉપર વડીલવર્ગ વગેરેને જોઈ હું ગભરાયો. આ સભામાં મારો પત્નો શો લાગી શકે એ વિચારથી હું અકળાયો.

પ્રમુખનું ભાષણ તો એક પુસ્તક હતું. તે પૂરું વંચાય એવી સ્થિતિ જ નહોતી. તેમાંના કોઈ કોઈ ભાગ જ વંચાયા.

પછી વિષયવિચારણી સમિતિના સભ્યો ચૂંટાયા. તેમાં મને ગોખલે લઈ ગયા હતા.

સર ફિરોજશાએ મારો ઠરાવ લેવાની હા તો પાડી હતી. પણ એ મહાસભાની વિષયવિચારણી

સમિતિમાં કોણ રજૂ કરશે, ક્યારે
કરશે, એ વિચારતો હું સમિતિમાં
બેઠો હતો. એકેએક ઠરાવની પાછળ
લાંબાં ભાષણો, બધાં અંગ્રેજીમાં.
એકેએકની પાછળ જાણીતી
વ્યક્તિઓ. આ નગારાં વચ્ચે મારી
તૂતીનો અવાજ કોણ સાંભળશે ?
રાત ચાલી જતી હતી તેમ તેમ મારું
હૈયું ઘડકતું હતું. છેવટના ઠરાવો
હાલનાં વિમાનની ગતિએ ચાલતા
હતા એવું મને યાદ આવે છે. સહુ
ભાગવાની તૈયારીમાં છે. રાતના
અગિયાર વાગ્યા છે. મારી
બોલવાની હિંમત ન મળે. મેં
ગોખલેને મળી લીધું હતું. તેમણે
મારો ઠરાવ જોઈ લીધો હતો.

તેમની ખુરશીની પાસે જઈને
મેં ધીમેથી કહ્યું :

'મારું કંઈક કરજો.'

તેમણે કહ્યું : ' તમારો ઠરાવ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. અહીંની ઉતાવળ તમે જોઈ રહ્યા છો. પણ હું એ ઠરાવને ભુલાવા નહીં દઉં.'

'કેમ, હવે ખલાસ ? ' સર ફિરોજશા બોલ્યા.

'દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઠરાવ તો છે જ ના ? મિ. ગાંધી ક્યારના વાટ જોઈ બેઠા છે.' ગોખલે બોલી ઊઠ્યા.

'તમે તે ઠરાવ જોઈ ગયા છો ? ' સર ફિરોજશાએ પૂછ્યું.

'અલબત્ત. '

'તમને એ ગમ્યો ? '

'બરાબર છે. '

'ત્યારે, ગાંધી, વાંચો.'

મેં ધૂજતાં વાંચી સંભળાવ્યો.

ગોખલેએ ટેકો આપ્યો.

'એકમતે પસાર.' સહુ બોલી
ઊઠ્યા.

'ગાંધી, તમે પાંચ મિનિટ લેજો.'
વાચ્છા બોલ્યા.

આ દશ્યથી હું ખુશી ન થયો.
કોઈએ ઠરાવ સમજવાની તકલીફ ન
લીધી. સહુ ઉતાવળમાં હતા.
ગોખલેએ જોયું હતું, એટલે
બીજાઓને જોવાસાંભળવાની જરૂર
ન જણાઈ.

સવાર પડ્યું.

મને તો મારા ભાષણની લાગી હતી. પાંચ મિનિટમાં શું બોલવું ? મેં તૈયારી તો ઠીક ઠીક કરી, પણ શબ્દો જોઈએ તે ન આવે. ભાષણ લખેલું નથી વાંચવું એવો નિશ્ચય હતો. પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભાષણ કરવાની છૂટ આવી હતી તે અહીં હું ખોઈ બેઠો હતો એમ લાગ્યું.

મારા ઠરાવનો સમય આવ્યો એટલે સર દીનશાએ મારું નામ પોકાર્યું. હું ઊભો થયો. માથું ફેરવે. જેમતેમ ઠરાવ વાંચ્યો. કોઈ કવિએ પોતાનું કાવ્ય છપાવી બધા પ્રતિનિધિઓમાં વહેંચ્યું હતું. તેમાં પરદેશ જવાની ને દરિયો ખેડવાની સ્તુતિ હતી. તે મેં વાંચી સંભળાવ્યું ને દક્ષિણ આફ્રિકાના દુઃખોની કંઈક

વાત કરી. તેટલામાં સર દીનશાની
ઘંટડી વાગી. મારી ખાતરી હતી કે
મેં હજુ પાંચ મિનિટ લીધી નહોતી.
હું નહોતો જાણતો કે, એ ઘંટડી તો
મને ચેતવાણી આપવા બે
મિનિટ બાકી હતી ત્યારે જ
વગાડવામાં આવી હતી. મેં
ઘણાઓને અરઘો અરઘો, પોણો
પોણો કલાક બોલતાં સાંભળ્યા હતા,
ને ઘંટડી નહોતી વાગી. મને દુઃખ
તો લાગ્યું. ઘંટડી વાગી એટલે બેસી
જ ગયો. પણ પેલા કાવ્યમાં સર
ફિરોજશાને જવાબ મળ્યો, એમ
મારી નાનકડી બુદ્ધિએ તે વેળા
માની લીધું.

ઠરાવ પાસ થવા વિશે તો પૂછવું
જ શું? તે કાળે પ્રેક્ષક ને પ્રતિનિધિ
એવો ભેદ ભાગ્યે જ હતો. ઠરાવોનો
વિરોધ કરવાપણું હોય જ નહીં. સહુ

હાથ ઊંચો કરે જ. બધા ઠરાવ
એકમતે પાસ થાય. મારા ઠરાવનુંયે
તેમ જ થયું. એટલે, મને ઠરાવનું
મહત્વ ન જણાયું. છતાં,
મહાસભામાં ઠરાવ પસાર થયો એ
વાત જ મારા આનંદને સારુ બસ
હતી. મહાસભાની જેના ઉપર મહોર
પડી તેના ઉપર આખા ભારતવર્ષની
મહોર છે, એ જ્ઞાન કોને સારુ બસ
ન થાય ?

૧૬. લૉર્ડ કર્ઝનનો દરબાર

મહાસભા વીતી, પણ મારે તો
દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને અંગે
કલકત્તામાં રહી ચેમ્બર ઓફ કૉમર્સ
ઈત્યાદિ મંડળોને મળવાનું હતું. તેથી
હું કલકત્તામાં એક માસ રહ્યો. આ
વેળા મેં હોટેલમાં ઊતરવાને બદલે
ઓળખાણ મેળવી 'ઈન્ડિયા ક્લબ'
માં રહેવાનું ગોઠવ્યું. આ ક્લબમાં

આગેવાન હિંદીઓનો ઉતારો રહેતો
; તેથી તેમના પ્રસંગમાં આવી તેમને
દક્ષિણ આફ્રિકાના કામમાં રસ લેતા
કરીશ એવો લોભ હતો. આ
કલબમાં ગોખલે હમેશાં નહીં તો
વખતોવખત બિલિયર્ડ રમવા
આવતા. હું કલકત્તામાં રોકાવાનો
હતો એ તેમના જાણવામાં આવતાં
જ તેમણે મને પોતાની સાથે રહેવા
આમંત્રણ આપ્યું. મેં તે
આભારસહિત સ્વીકાર્યું. પણ મારે
મારી મેળે ત્યાં જવું એ તો મને ઠીક
ન લાગ્યું. એકબે દિવસ રાહ જોઈ
એટલામાં ગોખલે પોતાની સાથે જ
મને લઈ ગયા. મારો સંકોચ જોઈ
તેમણે કહ્યું : ' ગાંધી, તમારે તો
દેશમાં રહેવું છે એટલે આવી શરમ
કામ નહીં આવે. જેટલાના સંબંધમાં
અવાય તેટલાના સંબંધમાં તમારે
આવવું જોઈએ. મારે તમારી પાસેથી
મહાસભાનું કામ લેવું છે.'

ગોખલેને ત્યાં જતાં પહેલાં
'ઈન્ડિયા કલબ' નો એક અનુભવ
નોંધું.

આ જ અરસામાં લૉર્ડ કર્ઝનનો
દરબાર હતો. તેમાં જનારા કોઈ
રાજામહારાજા આ કલબમાં હતા.
કલબમાં તો તેમને હું હમેશાં સુંદર
બંગાળી ઘોતી, પહેરણ તથા
પછેડીના પોશાકમાં જોતો. આજે
તેમણે પાટલૂન, ઝભ્મો,
ખાનસામાની પાઘડી અને ચમકદાર
બૂટ પહેર્યાં. મને દુઃખ થયું ને મેં
આવા ફેરફારનું કારણ પૂછ્યું.

'અમારું દુઃખ અમે જાણીએ.
અમારા પૈસા ને અમારા ઈલકાબો
રાખવા સારુ અમારે જે અપમાનો
સહન કરવાં પડે છે તે તમે કઈ રીતે
જાણો ? ' જવાબ મળ્યો.

'પણ આ ખાનસામાશાઈ પાઘડી
ને આ બૂટ શાં ? '

'અમારામાં ને ખાનસામામાં તમે
શો ફેર ભાણ્યો ? તેઓ અમારા તો
અમે લૉડ કર્ઝનના ખાનસામા. હું
લેવીમાંથી ગેરહાજર રહું તોપણ
મારે સોસવું પડે. હું મારા સામાન્ય
પોશાકમાં જાઉં તો એ ગુનો ગણાય.
અને ત્યાં જઈને પણ મને કંઈ લૉડ
કર્ઝનની સાથે વાત કરવા મળવાની
કે ? મુદ્દલ નહીં.'

મને આ નિખાલસ ભાઈ ઉપર
દયા આવી.

આવા જ પ્રસંગનો બીજો એક
દરબાર મને યાદ આવે છે. જ્યારે

કાશી હિંદુ વિદ્યાપીઠનો પાચો લૉર્ડ
હર્ડિંગને હાથે નખાયો ત્યારે તેમનો
દરબાર હતો. તેમાં
રાજામહારાજાઓ તો હોય જ.
ભારતભૂષણ માલવીજીએ મને પણ
તેમાં હાજરી આપવાનો ખાસ
આગ્રહ કર્યો હતો. હું ત્યાં ગયો
હતો. રાજામહારાજાઓના કેવળ
ઓરતોને જ શોભે એવા પોશાક
જોઈ હું દુઃખી થયો. રેશમી ઈજાર,
રેશમી અંગરખાંને ડોકમાં
હીરામોતીની માળાઓ ! હાથે
બાજુબંધ ને પાઘડી ઉપર
હીરામોતીનાં લટકણિયાં ! આ
બધાની સાથે કેડે સોનાની મૂઠવાળી
તલવાર લટકતી હોય. આ તેમના
રાજ્યાધિકારની નહીં પણ તેમની
ગુલામીની નિશાનીઓ હતી એમ
કોઈએ કહ્યું. હું માનતો હતો કે,
આવાં નામદર્દીનાં આભૂષણ તેઓ
સ્વેચ્છાએ પહેરતા હશે. મને ખબર

મળી કે, આવા મેળાવડામાં રાજાઓએ પોતાનાં બધાં કીમતી ઘરેણાં પહેરવાં જ જોઈએ એવી ફરજ હતી. મેં જાણી લીધું કે, કેટલાકને તો આવાં ઘરેણાં પહેરવાનો તિરસ્કાર હતો, ને આવા દરબારના પ્રસંગ સિવાય બીજે કોઈ વખતે તેઓ એવાં ઘરેણાં પહેરતા નહોતા. આ હકીકત કેટલે અંશે સાચી હતી તે હું નથી જાણતો. તેઓ બીજે પ્રસંગે પહેરતા હો યા ન પહેરતા હો, વાઈસરૉયના દરબારમાં શું કે બીજે શું, ઓરતોને જ શોભે એવાં આભૂષણો પહેરીને જવું પડે એ જ પૂરતો દુખદ પ્રસંગ છે. ધન, સત્તા અને માન મનુષ્યની પાસે કેટલાં પાપો ને અનર્થો કરાવે છે !

૧૭. ગોખલે સાથે એક માસ - ૧

પહેલે જ દહાડેથી ગોખલેએ
મને હું મહેમાન છું એવું ન ગણવા
દીધું. હું તેમનો સગો નાનો ભાઈ
હોઉં એમ મને રાખ્યો. મારી હાજતો
બધી જાણી લીધી ને તેને અનુકૂળ
થવાની તજવીજ કરી લીધી. સારે
નસીબે મારી હાજતો થોડી હતી.
બધું જાતે કરી લેવાની ટેવ મેં કેળવી
હતી, તેથી મારે થોડી જ સેવા લેવી
રહેતી. સ્વાવલંબનની મારી આ
ટેવની, મારી તે કાળની પોશાક
વગેરેની સુઘડતાની, મારા ઉઘમની,
ને મારી નિયમિતતાની તેમના ઉપર
ઊંડી છાપ પડી, ને તેની હું અકળાઉં
એટલી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

તેમને મારાથી છાનું એવું કશું
હોય એમ મને ન ભાસ્યું. જે કોઈ
મોટા માણસો તેમને મળવા આવતા
તેમની મને ઓળખાણ કરાવતા.
આવી ઓળખાણોમાં મારી નજર

આગળ અત્યારે સહુથી વધારે તરી આવે છે ઠા. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૉય. તેઓ ગોખલેના મકાનની પાસે જ રહેતા ને લગભગ હમેશાં આવતા એમ કહી શકાય.

'આ પ્રોફેસર રૉય, જેમને દર માસે આઠસો રૂપિયા મળે છે, અને જે પોતાના ખર્ચને સારુ રૂ. ૪૦ રાખી બાકીના બધા જાહેર કામમાં આપી દે છે. તેઓ પરણ્યા નથી અને પરણવા માગતા નથી.' આવા શબ્દોમાં ગોખલેએ મને તેમની ઓળખાણ કરાવી.

આજના ઠા. રૉયમાં અને ત્યારના પ્રો. રૉયમાં હું થોડો જ ભેદ જોઉં છું. જેવી જાતનો પોશાક ત્યારે પહેરતા તેવો જ લગભગ આજે છે. હા, આજે ખાદી છે ; ત્યારે ખાદીતો

નહોતી જ ; સ્વદેશી મિલની
 બનાવટનાં કપડાં હશે. ગોખલેની
 અને પ્રો. રૉયની વાતો સાંભળતાં હું
 તૃપ્ત જ ન થતો, કેમ કે તેમની
 વાતો દેશહિતને જ લગતી હોય
 અથવા કોઈ જ્ઞાનવાર્તા હોય.
 કેટલીક વાતો દુખદ પણ હોય. કેમ
 કે તેમાં નેતાઓની ટીકા હોય.
 જેમને હું મહાન યોદ્ધા ગણતાં
 શીખ્યો હતો તેઓ નાના દેખાવા
 લાગ્યા.

ગોખલેની કામ કરવાની
 પદ્ધતિથી મને જેટલો આનંદ થયો
 તેટલું જ શીખવાનું મળ્યું. તેઓ
 પોતાની એક પણ ક્ષણ નકામી ન
 જવા દેતા. તેમના બધા સંબંધો
 દેશકાર્યને અંગે જ હતા એમ મેં
 અનુભવ્યું. બધી વાતો પણ
 દેશકાર્યને ખાતર. વાતોમાં મેં ક્યાંયે
 મલિનતા, દંભ કે જૂઠ ન જોયાં.

હિંદુસ્તાનની કંગાલિયત અને પરાધીનતા તેમને પ્રતિક્ષણ ખૂંચતી. અનેક માણસો તેમને અનેક બાબતોમાં રસ લેવડાવવા આવે. તેમને એક જ જવાબ દેતા : ' તમે એ કામ કરો. મને મારું કરવા દો. મારે તો દેશની સ્વાધીનતા મેળવવી છે. તે મળ્યા પછી મને બીજું સૂઝશે. અત્યારે તો એ વ્યવસાયમાંથી મારી પાસે એક ક્ષણ પણ બાકી રહેતી નથી.'

રાનડે પ્રત્યેનો તેમનો પૂજ્યભાવ તો વાતવાતમાં જોઈ શકાય. ' રાનડે આમ કહેતા' એ તો એમની વાતરૂપિતમાં લગભગ 'સૂત ઉવાચ' જેવું હતું. હું હતો તે દરમિયાન રાનડેની જ્યંતી (કે પુણ્યતિથિ એનું અત્યારે સ્મરણ નથી) આવતી હતી. ગોખલે તે હમેશાં પાળતા હોય એમ લાગ્યું. તે વખતે મારા ઉપરાંત

તેમના મિત્રો પ્રોફેસર કાથવટે અને બીજા એક સબજજ ગૃહસ્થ હતા. એમને તેમણે જયંતી ઊજવવા નોતર્યા, અને તે પ્રસંગે તેમણે અમારી આગળ રાનડેનાં અનેક સ્મરણો કહ્યાં. રાનડે, તેલંગ અને મંડલિકની સરખામણી પણ કરી. તેલંગની ભાષાની સ્તુતિ કર્યાનું મને સ્મરણ છે. મંડલિકની સુધારક તરીકે સ્તુતિ કરી. પોતાના અસીલ પ્રત્યેની તેમની કાળજીના દષ્ટાંતમાં, રોજની ટ્રેન ચૂકી જવાથી પોતે સ્પેશિયલ ટ્રેન કરીને કેવા ગયેલા, એ કિસ્સો સંભળાવ્યો. અને રાનડેની સર્વદેશી શક્તિનું વર્ણન કરી બતાવી, તે કાળના અગ્રણીઓમાં તેમની સર્વોપરીતા બતાવી. રાનડે માત્ર ન્યાયમૂર્તિ નહોતા. તેઓ ઈતિહાસકાર હતા, અર્થશાસ્ત્રી હતા, સુધારક હતા. પોતે સરકારી જડજ હોવા છતાં પણ મહાસભામાં પ્રેક્ષક

તરીકે નીડરપણે હાજરી આપતા.
તેમ તેમના ડહાપણ ઉપર બધાને
એટલો વિશ્વાસ હતો કે, સહુ
તેમના નિર્ણયોનો સ્વીકાર કરતા.
આ વર્ણન કરતાં ગોખલેના હર્ષનો
કંઈ પાર નહોતો.

ગોખલે ઘોડાગાડી રાખતા. મેં
તેમની પાસે ફરિયાદ કરી. હું તેમની
મુશ્કેલીઓ નહોતો સમજી શક્યો.
'તમે કાં બધે ટ્રામમાં ન જઈ શકો?
શું એથી નેતાવર્ગની પ્રતિષ્ઠા ઓછી
થાય ?

જરા દિલગીર થઈને તેમણે
જવાબ આપ્યો : ' તમે પણ મને ન
સમજી શક્યા કે ? મને વડી
ધારાસભામાંથી જે મળે છે તે હું
મારે સારુ નથી વાપરતો. તમારી
ટ્રામની મુસાફરીની મને અદેખાઈ
આવે છે. પણ મારાથી તેમ નથી
થઈ શક્તું. તમને જ્યારે મારા

જેટલા જ લોકો ઓળખતા થશે ત્યારે તમારે પણ દ્રામમાં ફરવું અસંભવિત નહીં તો મુશ્કેલી થઈ પડવાનું છે. નેતાઓ જે કંઈ કરે છે તે મોજશોખને સારુ કરે છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. તમારી સાદાઈ મને પસંદ છે. હું બને તેટલી સાદાઈથી રહું છું. પણ તમે જરૂર માનજો કે કેટલુંક ખર્ચ મારા જેવાને સારુ અનિવાર્ય છે.'

આમ મારી એક ફરિયાદ તો બરોબર રદ થઈ. પણ બીજી ફરિયાદ મારે રજૂ કરવી રહી હતી તેનો સંતોષકારક જવાબ તેઓ ન આપી શક્યા :

'પણ તમે ફરવા પણ પૂરા નથી જતા. એટલે તમે માંદા રહો છો એમાં શી નવાઈ ? શું દેશકાર્યમાંથી વ્યાયામને સારુ પણ નવરાશ ન મળી શકે ? ' મેં કહ્યું.

'મને ક્યે વખતે તમે નવરો જુઓ છો, જ્યારે હું ફરવા જઈ શકું ? ' જવાબ મળ્યો.

મારા મનમાં ગોખલેને વિશે એવો આદર હતો કે હું તેમને પ્રત્યુત્તર ન આપતો. ઉપરના જવાબથી મને સંતોષ ન થયો, પણ હું ચૂપ રહ્યો. મેં માન્યું ને હજુ માનું છું કે, ગમે તેવાં કામ છતાં જેમ આપણે ખાવાનો સમય કાઢીએ છીએ તેમ જ વ્યાયામનો કાઢવો જોઈએ. તેથી દેશની સેવા વધારે થાય પણ ઓછી નહીં, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

૧૮. ગોખલે સાથે એક માસ - ૨

ગોખલેની છાયા તળે રહી મેં
બધો સમય ઘરમાં બેસીને ન ગાળ્યો.

મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા
ખ્રિસ્તી મિત્રોને કહેલું કે હું
હિંદુસ્તાની ખ્રિસ્તીઓને મળીશ,
તેમની સ્થિતિ જાણીશ. કાલિયરણ
બંનરજીનું નામ મેં સાંભળ્યું હતું.
તેઓ મહાસભામાં આગળ પડતો
ભાગ લેતા, તેથી તેમને વિશે મને
માન હતું. સામાન્ય હિંદી ખ્રિસ્તીઓ
મહાસભાથી તેમ જ હિંદુ
મુસલમાનથી અળગા રહેતા. તેથી
તેમને વિશે અવિશ્વાસ હતો, તે
કાલિયરણ બંનરજીને વિશે નહોતો.
મેં તેમને મળવા જવા વિશે ગોખલેને
વાત કરી. તેમણે કહ્યું: 'ત્યાં જઈને
તમે શું લેશો ? એ બહુ ભલા છે,
પણ મને લાગે છે કે તેઓ તમને
સંતોષ નહીં આપી શકે. હું તેમને

સારી રીતે જાણું છું. છતાં તમારે
જવું હોય તો સુખે જજો.'

મેં વખત માગેલો. તેમને મને
તુરત વખત આપ્યો ને હું ગયો.
તેમને ઘેર તેમનાં ધર્મપત્ની
મરણપથારીએ હતાં. તેમનું ઘર સાદું
હતું. મહાસભામાં તેમને
કોટપાટલૂનમાં જોયેલા. તેમના
ઘરમાં તેમને બંગાળી ઘોતી ને
કુડતામાં જોયા. આ સાદાઈ મને
ગમી. તે વખતે જોકે હું તો પારસી
કોટપાટલૂનમાં હતો, છતાં મને આ
પોશાક ને સાદાઈ બહુ ગમ્યાં. મેં
તેમનો વખત ન ગુમાવતાં મારી ગૂંચ
વણી રજૂ કરી.

તેમણે મને પૂછ્યું : 'તમે માનો
છો કે આપણે પાપ લઈને જન્મીએ
છીએ ?'

મેં કહ્યું, 'હા જી.'

'ત્યારે એ મૂળ પાપનું નિવારણ હિંદુ ધર્મમાં નથી ને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં છે.' આમ કહી ને તેમણે કહ્યું: 'પાપનો બદલો મોત છે. એ મોતમાંથી બચવાનો માર્ગ ઈશુનું શરણ છે એમ બાઈબલ કહે છે.'

મેં ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિમાર્ગ રજૂ કર્યો, પણ મારું બોલવું નિરર્થક હતું. મેં આ ભલા પુરુષનો તેમની ભલમનસાઈને સારુ ઉપકાર માન્યો. મને સંતોષ ન થયો, છતાં આ મુલાકાતથી મને લાભ જ થયો.

આ જ માસમાં હું કલકત્તાની ગલીએ ગલી રખડ્યો એમ કહું તો ચાલે. ઘણુંખરું કામ પગપાળો કરતો. આ સમયમાં જ ન્યાયમૂર્તિ મિત્રને મળ્યો, સર ગુરુદાસ

બંનરજીને મળ્યો. તેમની કુમક તો દક્ષિણ આફ્રિકાના કામ સારુ જોઈતી હતી. રાજા સર પ્યારીમોહન મુકરજીનાં દર્શન પણ આ જ સમયે કર્યાં.

કાલિચરણ બંનરજીએ મને કાલિના મંદિરની વાત કરી જ હતી. તે મંદિર જોવાની મને તીવ્ર ઈચ્છા હતી. તેનું વર્ણન મેં પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું. તેથી ત્યાં એક દિવસ જઈ રહ્યો. ન્યાયમૂર્તિ મિત્રનું મકાન તે જ લક્ષ્યાંક હતું. એટલે જે દહાડે તેમને મળ્યો તે જ દહાડે કાલિમંદિરે પણ ગયો. રસ્તે બલિદાનનાં ઘેંટાંની તો હારની હાર ચાલી જતી હતી. મંદિરની ગલીમાં પહોંચતાં જ ભિખારીઓની લંગાર લાગી રહેલી જોઈ. બાવાઓ તો હોય જ. મારો રિવાજ તે વખતે પણ દ્રષ્ટપુષ્ટ ભિખારીને કશું ન આપવાનો હતો.

ભીખ માગનારા તો ખૂબ વળગ્યા
હતા.

એક બાવાજી ઓટલા ઉપર બેઠા
હતા. તેણે બોલાવ્યો : ' ક્યોં બેટા,
કહાં જાતે હો ? ' મેં અનુકૂળ ઉત્તર
વાળ્યો. તેણે મને અને મારા સાથીને
બેસવા કહ્યું. અમે બેઠા.

મેં પૂછ્યું : 'આ ઘેટાંનો ભોગ
તમે ધર્મ માનો છો ? '

તેણે કહ્યું : 'જીવને હણવામાં
ધર્મ કોણ માને ? '

'ત્યારે તમે અહીં બેસી લોકોને
કેમ બોધ નથી દેતા ? '

'અમારું એ કામ નથી. અમે તો
બેસીને ભગવદ્ભક્તિ કરીએ. '

'પણ તમને બીજી જગ્યા ન મળતાં આ જ મળી ? '

'અમે જ્યાં બેસીએ ત્યાં સરખું. લોકો તો ઘેટાંના ટોળા જેવા છે; જેમ મોટા દોરે તેમ દોરાય. તેમાં અમારે સાધુને શું? ' બાવાજી બોલ્યા.

મેં સંવાદ આગળ ન વધાર્યો. અમે મંદિરે પહોંચ્યા. સામે લોહીની નદી વહેતી હતી. દર્શન કરવા ઊભવાની મારી ઈચ્છા ન રહી. હું ખૂબ અકળાયો, બેચેન થયો. આ દશ્ય હું હજુ લગી ભૂલી શક્યો નથી. એક બંગાળી મિજલસમાં તે જ સમયે મને નોતરું હતું. ત્યાં મેં એક ગૃહસ્થ પાસે આ ઘાતકી પૂજાની વાત કરી. તેમણે કહ્યું : 'ત્યાં નગારાં વગેરે વાગે ને તેની ધૂનમાં ઘેટાંને ગમે તે રીતે મારો, તોપણ

તેને કંઈ ઈજા ન લાગે એમ અમારો
અભિપ્રાય છે.'

મને આ અભિપ્રાય ગળે ન
ઊતર્યો. ઘેટાંને વાચા હોય તો નોખી
જ વાત કરે એમ મેં આ ગૃહસ્થને
જણાવ્યું. આ ઘાતકી રિવાજ બંધ
થવો જોઈએ એમ લાગ્યું. પેલી
બુદ્ધદેવવાળી કથા યાદ આવી. પણ
મેં જોયું કે આ કામ મારી શક્તિની
બહાર હતું.

જે મેં ત્યારે ધાર્યું તે આજે પણ
ધારું છું. મારે મન ઘેટાંના જીવનની
કિંમત મનુષ્યના જીવના કરતાં
ઓછી નથી. મનુષ્યદેહને નિભાવવા
હું ઘેટાંનો દેહ લેવા તૈયાર ન થાઉં.
જેમ વધારે અપંગ જીવ તેમ તેને
મનુષ્યના ઘાતકીપણાથી બચવા
મનુષ્યના આશ્રયનો વધારે અધિકાર
છે એમ હું માનું છું. પણ તેવી

યોગ્યતા વિના મનુષ્ય આશ્રય
 આપવા પણ અસમર્થ છે. ઘેટાંને આ
 પાપી હોમમાંથી બચાવવા, મારી
 પાસે છે તેના કરતાં અતિશય વધારે
 આત્મશુદ્ધિની અને ત્યાગની
 આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધિ અને એ
 ત્યાગની અત્યારે તો ઝંખના કરતાં
 જ મારે મરવું રહ્યું છે એમ લાગે છે.
 એવો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ કે એવી
 કોઈ તેજસ્વિની સતી પેદા થાઓ, જે
 આ મહાપાતકમાંથી મનુષ્યને બર
 ાવે, નિર્દોષ પ્રાણીઓની રક્ષા કરે,
 ને મંદિરને શુદ્ધ કરે, એવી પ્રાર્થના
 તો નિરંતર કરું છું. જ્ઞાની,
 બુદ્ધિશાળી, ત્યાગવૃત્તિવાળું,
 ભાવનાપ્રધાન બંગાળ કેમ આ વધ
 સહન કરે છે ?

૧૯. ગોખલે સાથે એક માસ - ૩

કાલિ માતાને નિમિત્તે થતો
વિકરાળ યજ્ઞ જોઈને બંગાળી જીવન
જાણવાની મારી ઈચ્છા વધી.
બ્રહ્મસમાજને વિશે તો ઠીક ઠીક વાંચ
યુંસાંભળ્યું હતું. પ્રતાપચંદ્ર
મજમુદારનું જીવનવૃત્તાંત થોડું
જાણતો હતો. તેમનાં વ્યાખ્યાનો
સાંભળવા ગયો હતો. તેમનું લખેલ
કેશવચંદ્ર સેનનું જીવનવૃત્તાંત મેળવ્યું
ને તે અતિ રસપૂર્વક વાંચી ગયો.
સાધાકણ બ્રહ્મસમાજ અને આદિ
બ્રહ્મસમાજનો ભેદ જાણ્યો. પંડિત
શિવનાથ શાસ્ત્રીનાં દર્શન કર્યાં.
મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં દર્શન
કરવા પ્રો. કાથવટે અને હું ગયા.
પણ તેઓ તે વેળા કોઈને મળતા
નહોતા. તેથી તેમનાં દર્શન ન થઈ
શક્યા. પણ તેમને ત્યાં
બ્રહ્મસમાજનો ઉત્સવ હતો તેમાં
જવા અમને નોતરેલા તેથી અમે
ગયા હતા, ને ત્યાં ઊંચા પ્રકારનું

બંગાળી સંગીત સાંભળવા પામ્યા.
ત્યારથી જ બંગાળી સંગીત ઉપરનો
મારો મોહ જામ્યો.

બ્રહ્મસમાજનું બની શકે તેવું
નિરીક્ષણ કર્યા પછી સ્વામી
વિવેકાનંદનાં દર્શન ન કરું એમ તો
બને જ કેમ ? અતિ ઉત્સાહપૂર્વક હું
બેલૂર મઠ લગી ઘણો ભાગે ૨
પાલીને ગયો. પૂરો ચાલ્યો કે અરધો,
એ મને અત્યારે યાદ નથી. મઠનું
એકાંત સ્થાન મને ગમ્યું. સ્વામીજી
બીમાર છે, તેમને મળાય એમ નથી,
અને એઓ પોતાને કલકત્તાને ઘેર છે
એમ ખબર સાંભળી નિરાશ થયો.
ભગિની નિવેદિતાના રહેઠાણના
ખબર મેળવ્યા. ચોરંઘીના એક
મહેલમાં તેમનાં દર્શન પામ્યો.
તેમના દમામથી હું હેબતાઈ ગયો.
વાતચીતમાં પણ અમારો મેળ બહુ
ન જામ્યો. મેં આ વાત ગોખલેને

કરેલી. તેમણે કહ્યું : ' એ બાઈ બહુ તેજ છે, એટલે તમારો મેળ ન મળે એ હું સમજું છું.'

ફરી એક વાર તેમનો મેળાપ મને પેસ્તનજી પાઠશાહને ઘેર થયેલો. પેસ્તનજીનાં વૃદ્ધ માતાને તે ઉપદેશ આપતાં હતાં, તેવામાં હું તેમને ત્યાં જઈ પહોંચેલો. એટલે હું તેમની વચ્ચે દુભાષિયો બન્યો હતો. ભગિનીનો હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઊભરાઈ જતો હતો એટલું તો, હું અમારો મેળ ન મળતાં છતાં, જોઈ શક્તો હતો. તેમનાં પુસ્તકોનો પરિચય પાછળથી કર્યો.

દિવસના મેં વિભાગ પાડ્યા હતા : એક ભાગ દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને અંગે કલકત્તામાં રહેતા આગેવાનોને મળવામાં ગાળતો, ને એક ભાગ કલકત્તાની ધાર્મિક

સંસ્થાઓ અને બીજી જાહેર
સંસ્થાઓ જોવામાં. એક દિવસ મેં,
બોઅર લડાઈમાં હિંદી સારવાર -
ટુકડીએ જે કામ કર્યું હતું તે પર,
દા. મલિકના પ્રમુખપણા હેઠળ
ભાષણ આપ્યું. 'ઈંગ્લિશમેન' સાથેનો
મારો પરિચય આ વખતે પણ બહુ
મદદગાર નીવડ્યો. મિ. સૉન્ડર્સ આ
વેળા બીમાર રહેતા. પણ તેમની
મદદ તો ૧૮૯૬ની સાલમાં મળેલી
તેટલી જ મળી. આ ભાષણ
ગોખલેને ગમ્યું હતું. અને જ્યારે દા.
રૉયે મારા ભાષણનાં વખાણ કર્યાં
ત્યારે તે બહુ રાજી થયા.

આમ ગોખલેની છાયા નીચે
રહેવાથી બંગાળમાં મારું કામ બહુ
સરળ થઈ પડ્યું. બંગાળનાં
અગ્રગણ્ય કુટુંબોની માહિતી હું
સહેજે પામ્યો ને બંગાળ સાથે મારો
નિકટ સંબંધ થયો. આ રિ

।रस्मरणीय भासनां घणुां स्मरणुो
भारे ँओडवा पडशे. ते भासभां हुं
ब्रह्मदेश पाणु डूबकी भारी आव्युो
हतुो. त्यांना हुंगीओनी मुलाकात
करी. तेभना आणसथी दुःभी थयो.
सुवार्णु पेगुुडानां दर्शन कर्था.
भंदिरभां असंभ्य नानी भीणुाबत्तीओ
बणती हती ते न गभी. भंदिरना
गर्भगृहभां उंदरुने इरता जेध
स्वामी दयानंदनु अनुभव याद
आव्युो. ब्रह्मदेशनी महिलाओनी
स्वतंत्रता, तेभनु उत्साह, ने त्यांना
पुरुषुोनी भंदता जेध महिलाओ
उपर भुह पाभ्यु ने पुरुषुोने विशे
दुःभ थयुं. भें त्यारे ज जेयुं के, जेभ
भुंभध हुंदुस्तान नथी तेभ रंगून
ब्रह्मदेश नथी ; अने जेभ
हुंदुस्तानभां अंग्रेज वेपारीओना
आपाणुे कमिशन अेजन्ट बन्या
धीअे तेभ ब्रह्मदेशभां आपणुे
अंग्रेजुोनी साथे भणीने

બ્રહ્મદેશવાસીઓને કમિશન એજન્ટ
બનાવ્યા છે.

બ્રહ્મદેશથી પાછા ફરી મેં
ગોખલે પાસેથી વિદાયગીરી લીધી.
તેમનો વિયોગ મને સાલ્યો, પણ
મારું બંગાળનું - અથવા ખરી રીતે
કલકત્તાનું - કામ પૂરું થયું હતું.

ધંધે વળગું તે પહેલાં મારો વિચાર
હિંદુસ્તાનનો નાનકડો પ્રવાસ
ત્રીજા વર્ગમાં કરી, ત્રીજા વર્ગના
મુસાફરોનો પરિચય કરવાનો અને
તેમનાં દુઃખો જાણી લેવાનો હતો.
ગોખલે આગળ મેં આ વિચાર
મૂક્યો. તેમણે પ્રથમ તો તે હસી
કાઢ્યો. પણ જ્યારે મેં મારી
આશાઓનું વર્ણન કર્યું, ત્યારે તેમણે
ખુશીથી મારી યોજનાને સંમતિ
આપી. મારે પહેલું તો કાશીજી
જવાનું ને ત્યાં જઈ વિદુષી અંની

બેસંટનાં દર્શન કરવાનું હતું. તેઓ તે વખતે બીમાર હતાં.

આ મુસાફરીને સારુ મારે નવો સામાન વસાવવાનો હતો. એક ડબ્બો પિત્તળનો ગોખલેએ જ આપ્યો ને તેમાં મારે સારુ મગજના લાડુ અને પૂરી મુકાવ્યાં. એક બાર આનાની કંતાનની પાકીટ લીધી. છાયા (પોરબંદર નજીકનું ગામ) ની ઊનનો ડગલો બનાવડાવ્યો હતો. પાકીટમાં એ ડગલો, ટુવાલ, પહેરણ અને ધોતિયું હતાં. ઓઢવાને સારુ એક કામળી હતી. ઉપરાંત એક લોટો સાથે રાખ્યો હતો. આટલો સામાન લઈને હું નીકળ્યો.

ગોખલે અને ઠા. રૉય સ્ટેશન ઉપર મને વળાવવા આવ્યા. બન્નેને મેં ન આવવા વીનવ્યા. પણ બન્નેએ આવવાનો આગ્રહ પકડી રાખ્યો.

'તમે પહેલા વર્ગમાં જાત તો કદાચ હું ન આવત, પણ હવે તો મારે આવવું જ છે,' એમ ગોખલે બોલ્યા.

પ્લેટફોર્મ ઉપર જતાં ગોખલેને તો કોઈએ ન રોક્યા. તેમણે પોતાનો રેશમી ફેંટો બાંધ્યો હતો ને ધોતિયું તથા કોટ પહેર્યાં હતાં. ઠા. રૉયે બંગાળી પોશાક પહેર્યો હતો. એટલે તેમને ટિકિટ - માસ્તરે અંદર આવતાં પ્રથમ તો રોક્યા, પણ ગોખલેએ કહ્યું, 'મારા મિત્ર છે, ' એટલે ઠા. રૉય પણ ઠાખલ થયા. આમ બન્નેએ મને વિદાય આપી.

૨૦. કાશીમાં

આ મુસાફરી કલકત્તેથી રાજકોટ સુધીની હતી. તેમાં કાશી, આગ્રા, જયપુર, પાલણપુર અને રાજકોટ એમ જવાનું હતું. આટલું

જોવા ઉપરાંત વધારે વખત અપાય તેમ નહોતો. દરેક જગ્યાએ એક એક દિવસ રહ્યો હતો. પાલણપુર સિવાય બધે ધર્મશાળામાં અથવા "પંડા' ઓને ઘેર, જાત્રાળુઓની જેમ, ઊતર્યો હતો. મને યાદ છે તે પ્રમાણે, મને આટલી મુસાફરીમાં ગાડીભાડા સહિત એકત્રીસ રૂપિયા ખર્ચ થયેલું. ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીમાં પણ ઘણે ભાગે મેલ ગાડીને છોડી દેતો, કેમ કે મને ખબર હતી કે તેમાં વધારે ભીડ હોય છે. તેનું ભાડું પણ સામાન્ય ગાડીના ત્રીજા વર્ગને હિસાબે વધારે હતું એ વાંધો તો હતો જ.

ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં ગંદકી અને પાયખાનાની બૂરી હાલત તો જેવાં આજે છે તેવાં તે વખતે હતાં. આજે કદાચ સહેજ સુધારો થયો હોય તો ભલે. પણ પહેલા અને

ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે સગવડોનું અંતર ભાડાના અંતર કરતાં ઘણું વધારે જણાયું. ત્રીજા વર્ગના ઉતારુ એટલે ઘેટાં, ને તેમની સગવડ એટલે ઘેટાંના ડબ્બા. યુરોપમાં તો મેં ત્રીજા જ વર્ગમાં મુસાફરી કરેલી.

અનુભવને ખાતર પહેલા વર્ગની મુસાફરી એક વાર કરેલી. ત્યાં મેં પહેલા અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે અહીંના જેવું અંતર ન ભાળ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ મોટે ભાગે હબસીઓ જ હોય છે. છતાં, ત્યાંના ત્રીજા વર્ગમાં પણ વધારે સગવડ છે. કેટલાક ભાગમાં તો ત્યાં ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં સૂવાની સગવડ પણ હોય છે, અને બેઠકો ગાદીથી મઢેલી હોય છે. દરેક ખાનામાં બેસનાર ઉતારુઓની સંખ્યાની હદ જાળવવામાં આવે છે. અહીં તો

ત્રીજા વર્ગમાં સંખ્યાની હદ
જળવાયાનો મને અનુભવ જ નથી.

રેલખાતા તરફની આ અગવડો
ઉપરાંત, મુસાફરોની કુટેવો સુધડ
મુસાફરને સારુ ત્રીજા વર્ગની
મુસાફરી સજારૂપ કરી નાખે છે.
ગમે ત્યાં થૂંકવું, ગમે ત્યાં કચરો
નાખવો, ગમે તેમ ને ગમે તે વખતે
બીડી ફૂંકવી, પાનજરદો ચાવવાં ને
તેની પિચકારીઓ બેઠા હોય ત્યાં જ
મારવી, એઠવાડ ભોંચ ઉપર
નાખવો, બરાડા પાડીને વાતો કરવી,
જોડે બેઠેલાની દરકાર ન કરવી, ને
ભાષાની ગંદકી-આ તો સાર્વત્રિક
અનુભવ છે.

ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીના મારા
૧૯૦૨ના અનુભવમાં ને
૧૯૧૫થી ૧૯૧૯ સુધીના મારા
બીજી વારના એ જ અખંડ

અનુભવમાં મેં બહુ તફાવત નથી
અનુભવ્યો. આ મહાવ્યાધિનો ઉપાય
મેં એક જ જાણ્યો છે. તે એ કે,
શિક્ષિત વર્ગે ત્રીજા વર્ગમાં જ
મુસાફરી કરવી ને લોકોની ટેવો
સુધારવા પ્રયત્ન કરવો. સિવાય,
રેલખાતાના અમલદારોને
ફરિયાદોથી પજવી મેલવા, પોતાની
સગવડ મેળવવા કે જાળવવા લાંચ
રુશવત ન આપવાં, ન એક પણ
ગેરકાયદે વર્તણૂક જતી કરવી.

આમ કરવાથી ઘણો સુધારો થઈ
શકે છે એવો મારો અનુભવ છે.
મારી માંદગીને લીધે મારે
૧૯૨૦ની સાલથી ત્રીજા વર્ગની
મુસાફરી લગભગ બંધ રાખવી પડી
છે એ મને હમેશાં દુઃખની અને
શરમની વાત લાગી છે. અને તે પણ
એવે અવસરે બંધ રાખવી પડી કે,
જ્યારે ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીની
હાડમારીઓ દૂર કરવાનું કામ થાળે

પડતું જતું હતું. રેલવે તેમ જ સ્ટીમરોમાં ગરીબ વર્ગને પડતી અગવડો, તેમની પોતાની કુટેવોથી તેમાં થતો વધારો, વેપારને અંગે પરદેશી વેપારને સરકાર તરફથી મળતી અયોગ્ય સગવડો વગેરે અત્યારે આપણા પ્રજાજીવનનો એક આખો નોખો અને અગત્યનો સવાલ છે, અને તેના ઉકેલ પાછળ એકબે બાહોશ અને ખંતીલા સજ્જન પોતાનો બધો વખત રોકે તો તે વધારે પડતું ન ગણાય.

પણ, આ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીની વાત હવે અહીંથી પડતી મેલી કાશીના અનુભવ ઉપર આવું. કાશી સવારના ઊતર્યો. મારે કોઈ પંડાને ત્યાં જ ઊતરવું હતું. ઘણા બ્રાહ્મણોએ મને વીંટી લીધો. તેમાથી મને જે કંઈક સુઘડ અને સારો લાગ્યો તેનું ઘર પસંદ કર્યું. મારી પસંદગી સરસ નીવડી. બ્રાહ્મણના

આંગણામાં ગાય બાંધી હતી. ઉપર
 એક મેડી હતી ત્યાં મને ઉતારો
 આપ્યો. મારે વિધિસર ગંગાસ્નાન
 કરવું હતું. ત્યાં લગી ઉપવાસ કરવો
 હતો. પંડાએ બધી તૈયારી કરી. મેં
 તેને કહી રાખ્યું હતું કે, મારાથી
 સવા રૂપિયા ઉપરાંત દક્ષિણા નહીં
 અપાય ; એટલે તે જોગી તૈયારી
 કરે. પંડાએ વગરતકરારે મારી
 વિનંતી કબૂલ રાખી. 'અમે પૂજા તો
 એક જ સરખી ધનિકગરીબ સહુને
 કરાવીએ, દક્ષિણા યજમાનની જેવી
 ઈચ્છા ને શક્તિ.' પંડાજીએ
 પૂજાવિધિમાં કંઈ ગોટો વાળ્યો એમ
 મને ન લાગ્યું. બારેક વાગ્યે
 પરવારીને હું કાશીવિશ્વનાથનાં
 દર્શન કરવા ગયો. ત્યાં જે જોયું તેથી
 દુઃખ જ પામ્યો.

મુંબઈમાં ૧૮૯૧ની સાલમાં
 જ્યારે હું વકીલાત કરતો હતો ત્યારે

એક વાર પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં
'કાશીની યાત્રા' નામનું વ્યાખ્યાન
સાંભળ્યું હતું. એટલે, કંઈક
નિરાશાને સારુ તો હું તૈયાર થઈ
રહ્યો હતો. પણ જે નિરાશા થઈ તે
ધાર્યા ઉપરાંત હતી.

સાંકડી લપસણી ગલીમાં થઈને
જવાનું. શાંતિનું નામ જ નહીં.
માખીઓનો બણબણાટ, મુસાફરો ને
દુકાનદારોનો ઘોંઘાટ અસહ્ય લાગ્યાં.

જ્યાં મનુષ્ય ધ્યાન અને
ભગવત્ચિંતનની આશા રાખે ત્યાં
તેમાંનું કશું ન મળે ! ધ્યાન જોઈએ
તો તે અંતરમાંથી મેળવવું રહ્યું.
એવી ભાવિક બહેનોને મેં જોઈ ખરી
કે જે પોતાની આસપાસ શું ચાલી
રહ્યું છે તે કશું જાણતી નહોતી,
માત્ર પોતાના ધ્યાનમાં જ નિમગ્ન
હતી. પણ એ કંઈ સંચાલકોની

કૃતિ ન ગણાય. કાશીવિશ્વનાથની
આસપાસ શાંત, નિર્મળ, સુગંધી,
સ્વચ્છ વાતાવરણ - બાહ્ય તેમ જ
આંતરિક - પેદા કરવું ને જાળવવું
એ સંચાલકોનું કર્તવ્ય હોય. તેને
બદલે મેં લુચ્યાઓની છેલ્લી
ઢબની મીઠાઈની અને રમકડાંની
બજાર ભાળી.

મંદિરે પહોંચતાં દરવાજા આગળ
ગંધાતાં સડેલાં ફૂલ. માંહે સરસ
આરસની ભોંય હતી. તેને કોઈ
અંધશ્રદ્ધાળુએ રૂપિયાથી જડી ભાંગી
નાખી હતી ; ને રૂપિયાઓમાં મેલ
ભરાયો હતો.

હું જ્ઞાનવાપી નજીક ગયો. મેં
અહીં ઈશ્વરને ખોળ્યો, પણ તે ન
જડ્યો. તેથી મનમાં ધૂંધવાઈ રહ્યો
હતો. જ્ઞાનવાપી પાસે પણ મેલ
જોયો. કંઈ દક્ષિણા ધરવાની શ્રદ્ધા
નહોતી. તેથી મેં તો ખરે જ એક

દુકની ઘરી અને પૂજારી પંડાજી તપ્યા. તેમણે દુકાની ફેંકી દીધી, બેર ૫૨ ગાળો ' ચોપડાવી ', ને બોલ્યા, ' તું આમ અપમાન કરશે તો નરકમાં પડશે.'

હું સ્વસ્થ હતો. મેં કહ્યું, 'મહારાજ, મારું તો થવાનું હશે તે થશે. પણ તમારા મોંમાં એલફેલ ન શોભે. આ દુકાની લેવી હોય તો લો, નહીં તો એ પણ ખોશો.' 'જો તેરી દુકાની મુઝે ન ચાહિયે, ' કહી વધારે સંભળાવી. હું દુકાની લઈ ૨ ૫૫લતો થયો ને માન્યું કે મહારાજે દુકાની ખોઈ ને મેં બચાવી. પણ મહારાજ દુકાની ખુએ તેવા નહોતા. તેમણે મને પાછો બોલાવ્યો, 'અચ્છા ધર દે. મેં તેરે જૈસા નહીં હોના ૨ ૫૫હતા. મેં ન લૂં તો તેરા બૂરા હોવે.'

મેં મૂંગે મોઢે દુકાની આપી ને
નિઃશ્વાસ મૂકી ચાલતો થયો. ફરી
બે વાર કાશીવિશ્વનાથ જઈ ચૂક્યો
છું, પણ તે તો 'મહાત્મા' બન્યા
પછી. એટલે ૧૯૦૨ના અનુભવો
તો ક્યાંથી પામું ? મારું 'દર્શન'
કરવાવાળા મને દર્શન ક્યાંથી કરવા
દે? 'મહાત્મા' નાં દુઃખો તો મારા
જેવા 'મહાત્મા' જ જાણે. બાકી
ગંદકી ને ઘોંઘાટ તો મેં એવાં ને
એવાં જ અનુભવ્યાં.

ભગવાનની દયા વિશે જો
કોઈને શંકા હોય તો આવાં
તીર્થક્ષેત્રો જુએ. તે મહાયોગી પોતાને
નામે કેટલાં ધતિંગ, અર્ધમ, પાખંડ
ઈત્યાદિ સહન કરે છે ! તેણે તો
કહી મેલ્યું છે :

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव
भजाम्यहम् ।

એટલે કે 'કરણી તેવી ભરણી'.
કર્મને મિથ્યા કોણ કરનારું છે ?
પછી ભગવાનને વચમાં પડવાપણું
જ ક્યાં છે ? તેણે તો પોતાનો
કાયદો બનાવીને હાથ ધોઈ નાખ્યા
છે.

આ અનુભવ લઈ હું મિસિસ
બેસંટનાં દર્શન કરવા ગયો. તેઓ
તાજાં જ બીમારીમાંથી ઊઠ્યાં હતાં
એ હું જાણતો હતો. મેં મારું નામ
મોકલ્યું. તેઓ તુરત આવ્યાં. મારે
તો દર્શન જ કરવાં હતાં, તેથી મેં
કહ્યું, 'આપની નાજુક તબિયત વિશે
હું જાણું છું. મારે તો આપનાં દર્શન
જ કરવાં હતાં. નાજુક તબિયત છતાં
આપે મને મળવાની રજા આપી
એથી જ મને તો સંતોષ છે. આપને
હું વધારે નહીં રોકું. ' કહી મેં રજા
લીધી.

૨૧. મુંબઈમાં સ્થિર થયો ?

ગોખલેની ભારે ઈચ્છા હતી કે હું મુંબઈમાં સ્થિર થાઉં, ત્યાં બારિસ્ટરનો ધંધો કરું ને તેમની સાથે જાહેર સેવામાં ભાગ લઉં. તે વખતે જાહેર સેવા એટલે મહાસભાસેવા હતું. તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી સંસ્થાનો મુખ્ય ધંધો મહાસભાનું તંત્ર ચલાવવાનો હતો.

મારી પણ તે જ ઈચ્છા હતી. પણ ધંધો મળવા વિશે મને આત્મવિશ્વાસ નહોતો. આગલા અનુભવોનું સ્મરણ વીસરાયું નહોતું. ખુશામત કરવી ઝેર જેવું હતું.

તેથી, પ્રથમ તો હું રાજકોટમાં જ રહ્યો. ત્યાં મારા પુરાણા હિતેચ્છુ ને મને વિલાયત મોકલનાર

કેવળરામ માવજી દવે હતા. તેમણે
મારા હાથમાં ત્રણ કેસ મૂક્યા.
કાઠિયાવાડના જ્યુડિશિયલ
આસિસ્ટન્ટની આગળ બે અપીલો
હતી, અને એક મૂળ કેસ
જામનગરમાં હતો. આ કેસ
અગત્યનો હતો. મેં આ કેસનું
જોખમ ઉઠાવવા આનાકાની કરી.
એટલે કેવળરામ બોલી ઊઠ્યા,
'હારશું તો અમે હારશું ના ? તમે
તમારે થાય તેટલું કરજો. હું પણ
તમારી સાથે તો હોઈશ જ ના ? '

આ કેસમાં મારી સામે મરહૂમ
સમર્થ હતા. મારી તૈયારી ઠીક હતી.
અહીંના કાયદાનું તો મને બહુ ભાન
નહોતું. કેવળરામ દવેએ મને એ
બાબત પૂરો તૈયાર કર્યો હતો. હું
દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો તે પહેલાં,
'પુરાવાનો કાયદો ફિરોજશાને મોઢે
છે ને એ તેમની સફળતાની ચાવી

છે,' એમ મિત્રો મને સંભળાવતા, તે
મેં યાદ રાખેલું, ને દક્ષિણ આફ્રિકા
જતાં મેં અહીંનો પુરાવાનો કાયદો
ટીકા સહિત વાંચી કાઢ્યો હતો.
સિવાય, દક્ષિણ આફ્રિકાનો અનુભવ
તો હતો જ.

કેસમાં જીત મળી. આથી મને
કંઈક વિશ્વાસ બેઠો. પેલી બે
અપીલોને વિશે તો મને મૂળથી જ
ઘાસ્તી નહોતી. એટલે મુંબઈ જવાય
તો ત્યાં પણ હરકત ન આવે એમ
મનમાં લાગ્યું.

આ વિષય ઉપર આવતાં પહેલાં
જરા અંગ્રેજ અમલદારોના અવિર
ભાર અને અજ્ઞાનનો અનુભવ કહી
જાઉં. જ્યુડિશિયલ આસિસ્ટન્ટ કંઈ
એક જગ્યાએ ન બેસતા, તેમની
સવારી ફર્યા કરે. ને જ્યાં તેઓ
સાહેબ જાય ત્યાં વકીલઅસીલોએ
જવું રહ્યું. વકીલની ફી જેટલી

મથકમાં હોય તેના કરતાં બહાર
વધારે હોય જ. એટલે અસીલને
સહેજે બમણું ખર્ચ પડે. આનો વિર
ભાર જડજને કરવાનો હોય જ નહીં.

આ અપીલની સુનાવણી
વેરાવળમાં હતી. વેરાવળમાં આ
વખતે ઘણી સખત મરકી ચાલતી
હતી. રોજના પચાસ કેસ થતા એવું
મને સ્મરણ છે. ત્યાંની વસ્તી
૫,૫૦૦ જેટલી હતી. ગામ
લગભગ ખાલી થઈ ગયું હતું. મારો
ઉતારો ત્યાંની નિર્જન ધર્મશાળામાં
હતો. ગામથી તે કંઈક દૂર હતી.
પણ અસીલોનું શું ? તેઓ ગરીબ
હોય તો તેમનો ઈશ્વર ઘણી.

મારા ઉપર વકીલ મિત્રોનો તાર
હતો કે, મારે સાહેબને અરજી કરવી
કે મરકીને લીધે છાવણી ફેરવે.

સાહેબને અરજી કરતાં તેમણે મને પૂછ્યું, 'તમને કંઈ ભય લાગે છે ?'

મેં કહ્યું : 'મારા ભયનો આ સવાલ નથી. મને મારું સાચવી લેતાં આવડે છે એમ હું માનું છું. પણ અસીલોનું શું ?'

સાહેબ બોલ્યા, 'મરકીએ તો હિંદુસ્તાનમાં ઘર કર્યું છે. તેનાથી શું ડરવું ? વેરાવળની હવા તો કેવી સુંદર છે ! (સાહેબ ગામથી દૂર દરિયાકિનારે મહેલ જેવા તંબૂમાં રહેતા હતા.) લોકોએ આમ બહાર રહેતાં શીખવું જોઈએ.'

આ ફિલસૂફીની આગળ મારું શું ચાલે ? સાહેબે શિરસ્તેદારને કહ્યું, 'મિ. ગાંધી કહે છે તે ધ્યાનમાં રાખજો, અને જો વકીલો અથવા અસીલોને બહુ અગવડ પડે એમ હોય તો મને જણાવજો.'

આમાં સાહેબે તો નિખાલસપણે પોતાની મતિ પ્રમાણે યોગ્ય જ કર્યું. પણ તેને કંગાળ હિંદુસ્તાનની અગવડોનું માપ કેમ આવે ? તે બિરહારો હિંદુસ્તાનની હાજતો, ટેવો, કુટેવો, રિવાજો કેમ સમજે ? પંદર રૂપિયાની મહોરના માપવાળાને પાઈનું માપ આપીએ તે કેમ ઝટ ગણતરી કરી શકે ? શુભમાં શુભ ઈરાદા છતાં, હાથી જેમ કીડીને સારુ વિચાર કરવા અસમર્થ હોય, તેમ હાથીની હાજતવાળા અંગ્રેજ કીડીની હાજતવાળા હિંદીને સારુ વિચાર કરવા કે નિયમ દોરવા અસમર્થ જ હોય.

હવે મૂળ વિષય પર આવું.

ઉપર પ્રમાણે સફળતા મળ્યા
છતાં, હું તો થોડો કાળ લગી
રાજકોટમાં રહી જવા વિચારી રહ્યો
હતો. તેટલામાં એક દિવસ
કેવળરામ મારી પાસે પહોંચ્યા ને
બોલ્યા, ' ગાંધી, તમને અહીં નહીં
રહેવા દઈએ. તમારે તો મુંબઈ જ
જવું પડશે.'

'પણ ત્યાં મારો ભોજિયોય ઘણી
નથી થવાનો. મારું ખર્ચ તમે ૨
લાવશો કે ?'

'હા, હા. હું તમારું ખર્ચ ૨
લાવીશ. તમને મોટા બારિસ્ટર
તરીકે કોઈ વાર અહીં લઈ આવશું
ને લખાણબખાણનું કામ તમને ત્યાં
મોકલીશું. બારિસ્ટરોને મોટાનાના
કરવા એ તો અમારું વકીલોનું કામ
છે ના ? તમારું માપ તો તમે
જામનગર ને વેરાવળમાં આપ્યું છે,

એટલે હું બેફિકર છું. તમે જે જાહેર કામ કરવાને સરજાયેલા છો, તેને અમે કાઠિયાવાડમાં દફન થવા નહીં દઈએ. બોલો ક્યારે જાઓ છો ? '

'નાતાલથી મારા થોડા પૈસા આવવાના બાકી છે તે આવ્યે જઈશ.'

પૈસા બેક અઠવાડિયાંમાં આવ્યા ને હું મુંબઈ ગયો. પેઈન, ગિલબર્ટ ને સયાનીની ઑફિસમાં 'ચેમ્બર્સ' ભાડે રાખ્યા ને સ્થિર થયો લાગ્યો.

૨૨. ધર્મસંકટ

મેં ઑફિસ લીધી તેમ ગિરગામમાં ઘર લીધું. પણ ઈશ્વરે મને સ્થિર થવા ન દીધો. ઘર લીધાને બહુ દિવસ નહોતા થયા તેટલામાં જ મારો બીજો દીકરો સખત બીમારીથી ઘવાયો. તેને

કાળજવરે ઘેર્યો. તાવ ઊતરે નહીં.
મૂંઝારો પણ સાથે, અને રાત્રે
સન્નિપાતનાં ચિહ્ન પણ જણાયાં.
આ વ્યાધિ પૂર્વે બચપણમાં તેને
શીતળા પણ ખૂબ નીકળેલાં.

દાકતરની સલાહ લીધી. દાકતરે
કહ્યું : ' તેને સારુ દવા થોડું જ કામ
કરશે. તેને ઈંડાં અને મરઘીનો
સેરવો આપવાની જરૂર છે.'

મણિલાલની ઉંમર દસ વર્ષની
હતી. તેને તો મારે શું પૂછવાપણું
હોય ? હું તેનો વાલી રહ્યો. મારે જ
નિર્ણય કરવો રહ્યો. દાકતર એક
બહુ ભલા પારસી હતા. 'દાકતર,
અમે તો બધાં અન્નાહારી છીએ.
મારો વિચાર મારા દીકરાને એ
બેમાંથી એકે વસ્તુ આપવાનો નથી
થતો. બીજું કંઈ ન બતાવો ? '

દાકતર બોલ્યા, 'તમારા
દીકરાનો જાન જોખમમાં છે. દૂધ

અને પાણી મેળવીને અપાય, પણ તેથી તેનું પૂરું પોષણ નહીં થઈ શકે. તમે જાણો છો તેમ, હું તો ઘણાં હિંદુ કુટુંબોમાં જાઉં છું. પણ દવાને સારુ તો અમે ગમે તે વસ્તુ આપીએ તે તેઓ લે છે. મને તો લાગે છે કે, તમે તમારા દીકરા ઉપર આવી સખતી ન કરો તો સારું.'

'તમે કહો છો એ તો સાચું જ છે. તમારે એમ જ કહેવું ઘટે. મારી જવાબદારી બહુ મોટી છે. દીકરો મોટો થયો હોત તો તો હું જરૂર તેની મરજી જાણવા પ્રયત્ન કરત ને તે ઈચ્છત તેમ કરવા દેત. અહીં તો મારે જ આ બાળકને સારુ વિચાર કરવાનું રહ્યું. મને તો લાગે છે કે મનુષ્યના ધર્મની કસોટી આવે જ સમયે થાય. ખરોખોટો પણ મેં એવો ધર્મ માન્યો છે કે, મનુષ્યે માંસાદિક ન ખાવાં જોઈએ. જીવનનાં

સાધનોની પણ હદ હોય. જીવવાને
ખાતર પણ અમુક વસ્તુઓ આપણે
ન કરીએ. મારા ધર્મની મર્યાદા મને,
મારે સારુ ને મારાંને સારુ, આવે
વખતે પણ માંસ ઈત્યાદિનો
ઉપયોગ કરતાં રોકે છે. એટલે મારે
તમે ધારો છો તે જોખમ વેઠ્યે જ
છૂટકો છે. પણ તમારી પાસેથી એક
વસ્તુ માગી લઉં છું. તમારા ઉપચારો
તો હું નહીં કરું, પણ મને આ
બાળકની છાતી, નાડ ઈત્યાદિ
તપાસતાં નહીં આવડે. મને પોતાને
પાણીના ઉપચારોની થોડી ગમ છે.
તે ઉપચારો કરવા હું ધારું છું. પણ
જો તમે અવારનવાર મણિલાલની
તબિયત જોવા આવતા રહેશો ને
તેના શરીરમાં થતા ફેરફારોની મને
ખબર આપશો, તો હું તમારો
આભાર માનીશ.'

ભલા દાક્તર મારી મુશ્કેલી
સમજયા ને મારી માગણી મુજબ
મણિલાલને જોવા આવવા કબૂલ
કર્યું.

જો કે મણિલાલ પોતાની
પસંદગી કરી શકે એમ તો નહોતું,
છતાં મેં તેને દાક્તરની સાથે થયેલી
વાત કરી ને તેનો વિચાર જણાવવા
કહ્યું.

'તમે પાણીના ઉપચાર સુખેથી
કરો. મારે સેરવો નથી પીવો ને ઈંડાં
નથી ખાવાં.'

આ વચનથી હું રાજી થયો. જોકે
હું સમજતો હતો કે, જો મેં તેને એ
બન્ને ચીજ ખવડાવી હોત તો તે
ખાત પણ ખરો.

હું ક્યુનીના ઉપચારો જાણતો હતો. તેના અખતરા પણ કર્યા હતા. દરદમાં ઉપવાસને મોટું સ્થાન છે એ પણ જાણતો હતો. મેં મણિલાલને ક્યુનીની રીત પ્રમાણે કટિસ્નાન આપવાનું શરૂ કર્યું. ત્રણ મિનિટથી વધારે વખત હું તેને ટબમાં રાખતો નહીં. ત્રણ દિવસ તો કેવળ નારંગીના રસની સાથે પાણી મેળવી તે ઉપર રાખ્યો.

તાવ હઠે નહીં. રાત્રે કંઈ કંઈ બકે. તાવ ૧૦૪ ડિગ્રી લગી જાય. હું ગભરાયો. જો બાળકને ખોઈ બેસીશ તો જગત મને શું કહેશે ? મોટાભાઈ શું કહેશે ? બીજા દાક્તરને કાં ન બોલાવાય ? વૈદ્યને કેમ ન બોલાવવા ? પોતાની જ્ઞાનહીન અક્કલ ડહોળવાનો માબાપને શો અધિકાર છે ?

આવા વિચારો આવે. વળી આમે
વિચારો આવે :

જીવ! તું તારે સારુ કરે તે
દીકરાને સારુ કરે તો પરમેશ્વર
સંતોષ માનશે. તને પાણીના ઉપર
પર પર શ્રદ્ધા છે, દવા ઉપર નથી.
દાકતર જીવત દાન નહીં આપે.
તેનાયે અખતરા છે. જીવનદોરી તો
એક ઈશ્વરના જ હાથમાં છે.
ઈશ્વરનું નામ લઈને, તેના ઉપર
શ્રદ્ધા રાખી, તું તારો માર્ગ ન છોડ.

આમ ધાલાવેલી મનમાં ૨
પાલતી હતી. રાત પડી. હું
મણિલાલને પડખામાં લઈને સૂતો
હતો. મેં તેને ભીના નિયોવેલા ૨
પોફાળમાં લપેટવાનો નિશ્ચય કર્યો.
હું ઊઠ્યો. ચોફાળ લીધો. ઠંડા
પાણીમાં ઝબોળ્યો. નિયોવ્યો. તેમાં

પગથી ડોક સુધી તેને લપેટયો. ઉપર બે ધાબળીઓ ઓઢાડી. માથા ઉપર ભીનો ટુવાલ મૂક્યો. તાવ લોઢી જેવો તપી રહ્યો હતો. શરીર તદ્દન સૂકું હતું. પસીનો આવતો જ નહોતો.

હું ખૂબ થાક્યો હતો. મણિલાલને તેની માને સોંપી હું અરધા કલાકને સારુ જરા હવા ખાઈ તાજો થવા ને શાંતિ મેળવવા રૂપાટી ઉપર ગયો. રાતના દશેક વાગ્યા હશે. માણસોની આવજા ઓછી થઈ ગઈ હતી. મને થોડું જ ભાન હતું. હું વિચારસાગરમાં ડૂબકી મારી રહ્યો હતો. હે ઈશ્વર ! આ ધર્મસંકટમાં તું મારી લાજ રાખજે. 'રામ, રામ' નું રટણ તો મુખે હતું જ. થોડા આટાં મારી ઘડકતી છાતીએ પાછો ફર્યો. જેવો ઘરમાં

પેસું છું તેવો જ મણિલાલે પડકાર્યો
: ' બાપુ, તમે આવ્યા ? '

'હા ભાઈ.'

'મને હવે આમાંથી કાઢોને. બળી
મરું છું.'

'કાં, પસીનો છૂટે છે શું ? '

'હું તો પલળી ગયો છું. હવે મને
કાઢોને ભાઈસાબ ! '

મેં મણિલાલ નું કપાળ તપાસ્યું.
માથે મોતિયા બાઝયા હતા. તાવ
ઓછો થતો હતો. મેં ઈશ્વરનો પાડ
માન્યો.

'મણિલાલ, હવે તારો તાવ
જશે. હજુ થોડો વધારે પરસેવો નહીં
આવવા દે ? '

'ના ભાઈસાબ ! . હવે તો મને
છોડાવો. વળી બીજી વાર એવું
કરજો.'

મને ધીરજ આવી હતી. એટલે
વાતો કરાવી થોડી મિનિટો ગાળી.
કપાળેથી પરસેવાના રેલા ચાલ્યા. મેં
ચાદર છોડી, શરીર લૂછ્યું, ને
બાપઢીકરો સાથે સૂઈ ગયા. બન્નેએ
ખૂબ નિદ્રા લીધી.

સવારે મણિલાલનો તાવ હળવો
જોયો. દૂધ ને પાણી તથા ફળ ઉપર
તે ચાળીસ દિવસ રહ્યો. હું નિર્ભય
બન્યો હતો. તાવ હઠીલો હતો, પણ
કાબૂમાં આવ્યો હતો. આજે મારા
બધા છોકરાઓમાં મણિલાલ શરીરે
સહુથી વધારે મજબૂત છે.

તે રામની બક્ષિસ છે કે પાણીના ઉપચારની, અલ્પાહારની ને માવજતની, તેનું નિરાકરણ કોણ કરી શકે ? સહુ પોતપોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે ભલે કરે. મારી તો ઈશ્વરે લાજ રાખી એટલું મેં જાણ્યું ને આજ પણ એમ જ માનું છું.

૨૩. પાછો દક્ષિણ આફ્રિકા

મણિલાલ સાજો તો થયો, પણ મેં જોયું કે ગિરગામવાળું મકાન રહેવાલાયક નહોતું. તેમાં ભેજ હતો. પૂરું અજવાળું નહોતું. તેથી રેવાશંકરભાઈની સાથે મસલત કરી અમે બન્નેએ મુંબઈના કોઈ પરામાં ખુલ્લી જગ્યામાં બંગલો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું વાંદરા, સાંતાક્રુઝ વગેરેમાં ભટક્યો. વાંદરામાં કતલખાનું હતું તેથી વાંદરામાં રહેવાની અમારામાંથી કોઈની ઈચ્છા

ન થઈ. ઘાટકુપર વગેરે દરિયાથી દૂર લાગ્યાં. સાંતાક્રુઝમાં એક સુંદર બંગલો મળી આવ્યો તેમાં રહેવા ગયા, ને આરોગ્યની દષ્ટિએ અમે સુરક્ષિત થયા એમ લાગ્યું. મેં ચર ગિટ જવાનો પહેલા વર્ગનો પાસ કઢાવ્યો.

પહેલા વર્ગમાં ઘણી વાર હું એકલો જ હોઉં તેથી કાંઈક અભિમાન પણ માનતો એમ યાદ છે. ઘણી વેળા વાંદરાથી ચર્યગેટ જતી ખાસ ગાડી પકડવા સાંતાક્રુઝથી વાંદરા હું ચાલીને જતો.

મારો ધંધો, આર્થિક દષ્ટિએ, મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં ઠીક ૨ વાલ્યો એમ લાગ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાના અસીલો મને કંઈક કામ સોંપ્યા કરતા. તેમાંથી મારું ખરચ

સહેલાઈથી નભી રહેશે એમ મને
લાગ્યું.

હાઈકોર્ટનું કામ તો મને હજુ
કંઈ મળતું નહોતું. પણ તે વેળા
'મૂટ' (ચર્ચા) ચાલતી હતી તેમાં હું
જતો. ભાગ લેવાની તો હિંમત
નહોતી. મને યાદ છે કે તેમાં
જમિયતરામ નાનાભાઈ સારો
હિસ્સો લેતા. હાઈકોર્ટમાં બીજા નવા
બારિસ્ટરોની જેમ હું પણ કેસ
સાંભળવા જતો. ત્યાં જાણવાનું
મળતું તેના કરતાં સમુદ્રની હવા
ફરફર ચાલી આવતી તેમાં ઝોલું
ખાવાની ગમ્મત ઠીક મળતી. બીજા
પણ ઝોલું ખાનારા સાથીઓ હું
જોતો, તેથી મને શરમ ન લાગતી.
મેં જોયું કે ઝોલાં ખાવાં એ 'ફેશન'
છે એમ ગણાતું.

હાઈકોર્ટના પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો ને ત્યાં કંઈ ઓળખાણો કરવા માંડી. મને લાગ્યું કે થોડા સમયમાં હું પણ હાઈકોર્ટમાં કામ કરતો થઈ જઈશ.

આમ એક તરફથી મારા ધંધા વિશે કંઈક નિશ્ચિતતા આવવા લાગી.

બીજી તરફ ગોખલેની આંખ તો મારી ઉપર તરવર્યા જ કરતી હતી. અઠવાડિયામાં બેત્રણ વખત રોમ્બરમાં આવી મારી ખબર કાઢી જાયને પોતાના ખાસ મિત્રોને પણ કોઈ કોઈ વાર લઈ આવે. પોતાની કાર્ય કરવાની ઢબથી મને વાકેફ કરતા જાય.

પણ મારા ભવિષ્યની બાબતમાં મારું ધાર્યું કંઈ જ ઈશ્વરે ઊભવા નથી દીધું એમ કહીએ તો ચાલે.

જ્યાં મેં સ્વસ્થ થવાનો નિશ્ચય કર્યો ને સ્વસ્થતા અનુભવી ત્યાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી અણધાર્યો તાર આવ્યો : ' ચેમ્બરલેન અહીં આવે છે, તમારે આવવું જોઈએ.' મારું વર ન તો મને યાદ જ હતું. મેં તાર દીધો, ' મારું ખરચ મોકલો, આવવા તૈયાર છું.' તેઓએ તુરત પૈસા મોકલ્યા ને ઑફિસ સંકેલી હું રવાના થયો.

મેં ધાર્યું હતું કે મને એક વર્ષ તો સહેજ ચાલ્યું જશે. બંગલો ચાલુ રાખ્યો ને બાળબચ્ચાં ત્યાં જ રહે એ ઈષ્ટ માન્યું.

હું તે વેળા માનતો હતો કે, જે જીવાનિયાઓ દેશમાં ન કમાતા હોય

ને સાહસિક હોય તેમણે દેશાવર
નીકળી જવું એ સારું છે. તેથી મારી
સાથે ચારપાંચને લઈ ગયો. તેમાં
મગનલાલ ગાંધી પણ હતા.

ગાંધી કુટુંબ મોટું હતું. આજ
પણ છે. મારી દાનત એવી હતી કે
તેમાંના જે સ્વતંત્ર થવા ઈચ્છે તે
સ્વતંત્ર થાય. મારા પિતા ઘણાને
નિભાવતા, પણ તે રજવાડાની
નોકરીમાં. આ નોકરીમાંથી નીકળાય
તો સારું એમ મને લાગ્યું. હું તેઓને
નોકરી મેળવવામાં મદદ કરું તેમ
નહોતું. શક્તિ હોય તોયે ઈચ્છા
નહોતી. તેઓ તેમ જ બીજા
સ્વાશ્રયી બને તો સારું એવી ધારણા
હતી.

પણ છેવટે તો જેમ મારા
આદર્શ આગળ ગયા (એમ હું માનું
છું) તેમ આ જુવાનોના આદર્શોને
પણ વાળવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં

મગનલાલ ગાંધીને દોરવામાં હું બહુ સફળતા પામ્યો. પણ આ વિષય આગળ ઉપર હાથ લેવો પડશે.

બાળબચ્ચાંઓનો વિયોગ, બાંધેલો માળો તોડવો, નિશ્ચિત વસ્તુમાંથી અનિશ્ચિતમાં પ્રવેશ - આ બધું ક્ષણભર સાલ્યું. પણ હું તો અનિશ્ચિત જિંદગીથી ટેવાઈ ગયો હતો. આ જગતમાં જ્યાં, ઈશ્વર કહો કે સત્ય કહો, તે સિવાય બીજું કંઈ જ નિશ્ચિતપણાનો ખ્યાલ કરવો એ જ દોષમય લાગે છે. આ જે બધું આપણી આસપાસ દેખાય છે ને બને છે તે બધું અનિશ્ચિત છે, ક્ષણિક છે; તેમાં જે એક પરમતત્ત્વ નિશ્ચિતરૂપે છુપાયેલું છે તેની ઝાંખી સરખી થાય, તેની ઉપર શ્રદ્ધા રહે, તો જ જીવ્યું સાર્થક થાય. તેની શોધ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

હું ડરબન એક દિવસ પણ
વહેલો પહોંચ્યો એમ ન કહેવાય.
મારે સારુ કામ તૈયાર જ હતું. મિ.
ચેમ્બરલેન પાસે ડેપ્યુટેશન જવાની
તારીખ મુકરર થઈ ચૂકી હતી. મારે
તેમની સમક્ષ વાંચવાની અરજી
ઘડવાની હતી ને ડેપ્યુટેશનની સાથે
જવાનું હતું.
